HET ARCHEOLOGISCH-HISTORISCH ONDERZOEK VAN DE KERKSTEEEN VAN GROOT WETSINGE EN KLEIN MAARSLAG

J.W. BOERSMA
Groninger Instituut voor Archeologie, Groningen, Netherlands

ZUSAMMENFASSUNG: Die beiden Ausgrabungen gelten Kirchplätze in der Provinz Groningen, die im 19. Jahrhundert beim Abbruch der Gotteshäuser wüst fielen und nachher sparsam mit Gräbern belegt wurden. Nahm die Kirche von Wetsinge (Gemeinde Winsum) die Zentralstelle der gleichnamigen Dorfwurt ein, die Kirche von Maarslag erhob sich weit abseits der Siedlung (Groot Maarslag), und zwar auf einer niedrigen Wurt namens Klein Maarslag (Gemeinde De Marne), auf dem Gräberfeld der Dorfgemeinschaft. Auf diese Verwandlung von Gräberfeld in Kirchhof, dürften die Eigentumsrechte der Kirchspielleute von Maarslag in Bezug auf den Glockenstuhl usw. zurückgehen, die ihnen 1911 vom Kirchenvorstand Mensingeweer-Maarslag bestritten wurden.

Beide Kirchplätze konnten nur teilweise freigelegt werden. Hinweise auf das Vorkommen eines Vorgängerbaues aus Holz fehlen, so daß die Grabungsergebnisse die Fundamente der Gründungskirchen beider Orte darstellen: Saalkirchen aus Tuff mit leicht eingezogenem, gestrecktem Rechteckchor, der im Innern stark vom Schiff abgeschnürt war. Dieser Befund entspricht den Ergebnissen anderer Kirchengrabungen in der Provinz Groningen. Der Bautypus wiederspiegelt deshalb die Zeit, wo die Pfarrorganisation ausgebaut wurde und gleichzeitig Tuffstein das geeignete Baumaterial war, also das 11./12. Jahrhundert, frühestens die zweite Hälfte des 10. Jahrhunderts. Aus geographischer Sicht ist zu bemerken, daß in den nördlichen Niederlanden die Verbreitung dieses Kirchentypus sich auf den Küstenstreifen östlich der Lauwers beschränkt.

Die Kirche von Wetsinge ist von einigen Abbildungen bekannt. Sie besaß einen freistehenden Turm aus Backstein; der jüngere, angebaute Westturm datiert vom Anfang des 17. Jahrhunderts. Der Backsteinchor mit einem 3/8-Schluß, der ebenso breit wie das Schiff ist, stellt einen Umbau dar, der wahrscheinlich aus der Mitte des 16. Jahrhunderts stammt. Die Kirche zu Klein Maarslag besaß einen Glockenstuhl aus Holz. Von dieser Kirche gibt es keine Abbildungen.

STICHWÖRTER: (Groot) Wetsinge, (Klein) Maarslag, Groningen (Provinz), Niederlande, Mittelalter, Kirchengrabung, Saalkirche, Gründerkirche, Rechteckchor, Tuffstein, Backstein, Gräberfeld, Tonlampe.

1. INTRODUCTIE

De twee opgravingen waarvan hier gecombineerd verslag gedaan wordt, hebben drie aspecten gemeen. Het eerste aspect betreft het opgravingsterrein, een buiten gebruik gesteld kerkhof waarvan de kerk wegens haar desolate staat in de vorige eeuw gesloopt werd. Het tweede heeft betrekking op het vroegste kerkgebouw: de vorm van de plattegrond, het type fundering en de steensoort waaruit het was opgetrokken. Het derde punt van overeenkomst vormt het vermoeden dat aan de eerste stenen kerk geen gebouw uit hout voorafging.

Het eerste hoofdstuk van dit artikel verscheen in enigszins aangepaste vorm eerder onder de titel 'Het archeologisch-historisch onderzoek van de kerkstee van Groot Wetsinge' in het *Gronings Historisch Jaarboek* 1997, pp. 9-29.

2. GROOT WETSINGE

2.1. Inleiding

Het archeologisch onderzoek van de kerkstee van Wetsinge, het wierdedorpje dat inmiddels ter onderscheiding van Klein Wetsinge de weidse naam Groot Wetsinge draagt, mag een maatschappelijk relevante opgraving worden genoemd (fig. 1). Immers, het was de gemeente Adorp (thans, na de herindeling, gemeente Winsum) die in 1986 het toenmalige Biologisch-Archaeologisch Instituut (B.A.I.), thans Groninger Instituut voor Archeologie (G.I.A.), van de Rijksuniversiteit Groningen (R.U.G.) verzocht medewerking te verlenen aan het plan het dorpje weer een aantrekkelijke aanblik te geven, vooral door versterking van het historisch karakter.[1] Onder meer werd overwogen aan de hand van de uitkomsten van een oudheidkundig bodemonderzoek op het oude, buiten gebruik gestelde kerkhof, de plattegrond van het voormalige kerkgebouw aan het maaiveld zichtbaar te maken. De gemeente was sinds enige jaren eigenaar van deze vroegere begraafplaats.

De wetenschappelijke interesse van het B.A.I. betrof met name de ontwikkelingsstadia waarin de kerk haar vorm had gekregen, én de chronologie en datering daarvan. Een opgraving zou hierop antwoord kunnen geven en daarmee een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de Noord-Nederlandse, kerkelijke bouwkunst.

2.2. Voormalig kerkgebouw: historisch en cartografisch

De kerk van Wetsinge werd in 1840 afgebroken. Zij was bouwvallig geworden en restauratie werd zinloos geacht, omdat de hervormde gemeente had besloten samen te gaan met die van Sauwerd. Beide werkten al lange tijd nauw samen. Zo hadden zij sinds 1739 steeds gezamenlijk een predikant beroepen. De kerkvoogdijen verenigden zich tussen 1831 en 1834. De sluitsteen vormde de beslissing om voor de gecombineerde gemeente Wetsinge-Sauwerd aan de Molenstreek, halverwege beide dorpen waar het thans Klein Wetsinge heet, een nieuwe kerk te bouwen en de oude gebouwen op afbraak te verkopen. Dit besluit kwam maar moeilijk tot stand, maar was wegens de slechte staat waarin de kerkgebouwen verkeerden en het gebrek aan geldmiddelen om daaraan iets te doen, onvermijdelijk. De kerk van Sauwerd viel in 1840 als eerste onder slopershand, daarna volgde die van Wetsinge (De Groot, 1974: pp. 97-99). De precieze standplaats van het godshuis te Sauwerd werd in 1982 archeologisch vastgesteld en in het maaiveld aangegeven (Boersma, 1986). Uit een anoniem gedicht in de Groninger Courant van 20 januari 1837 – een samenspraak tussen beide kerkgebouwen – en de inleiding daarop blijkt dat het besluit als verstandig en logisch werd ervaren. Dat het eveneens nostalgische gevoelens losmaakte, mag worden afgeleid uit een serie steendrukken die in 1840 bij J. Oomkens te Groningen verscheen. Deze steendrukken hadden als onderwerp de kerken die in dat jaar onder de slopershamer waren gevallen of nog zouden vallen: Wetsinge, Sauwerd en Onderwierum. Van de eerste twee kerken bestaat tevens een aquarel van H.K. de Maat, gedateerd 1841.

Fig. 1. Kaart van Nederland met de ligging van Groot Wetsinge (1) en Klein Maarslag (2) in de provincie Groningen (tek. G.I.A., G. Delger).

In totaal is het kerkgebouw te Wetsinge van de volgende afbeeldingen bekend:

1. Detail uit de getekende kaart van het kerspel Garnwerd van Jannes Baptista van Regemortes, niet gedateerd (1643 of 1644)[2] (fig. 2);

2. Verschillende gedrukte provinciekaarten, met name die van Barthold Wicheringe (1616)[3], de getekende kaart van Antoni Coucheron (1630)[4] (fig. 3) en de zogenaamde Coenders-kaart (ca. 1677)[5] (zie ook Pathuis, 1958 en Tonckens, 1961);

3. Een prent uit 1840, naar een waarschijnlijk kort daarvoor vervaardigde krijttekening[6] (fig. 4);

4. Een aquarel van H.K. de Maat (1841)[7] (fig. 5).

ad. 1. De getekende kaart toont in de marge als detail in-vogelvlucht een zaalkerk met aan de westzijde een aangebouwde toren met een oost-west gericht zadeldak tussen sluitgevels, en een robuuste, vrijstaande toren met eenzelfde dak ten zuidoosten van het koor. Het is een eenvoudig tekeninget je, zodat hieruit geen conclusies mogen worden getrokken inzake details, zoals bijvoorbeeld de vorm van de koorsluiting. Het kerkhof is ommuurd.

ad. 2. De bruikbaarheid van gedrukte provinciale kaarten voor de beschrijving van gebouwen is uit de aard der zaak gering. Toch is raadpleging soms nuttig, zoals in dit geval vanwege het al dan niet voorkomen van torens. Barthold Wicheringe namelijk laat in 1616 geen westtoren zien, maar wel een toren die ten oosten van het kerkgebouw staat. Antoni Coucheron daarentegen tekent in 1630 in de marge als detail een kerkgebouw met aangebouwde westtoren, maar geeft niet de vrijstaande toren weer die volgens de onder nummer 1 genoemde, eveneens getekende kaart van Regemortes in 1643 of 1644 nog wel bestaat. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat Coucheron al zijn details schetsmatig tekent. De Groot demonstreert de juistheid van Regemortes' cartografische gegevens fraai door te verwijzen naar het verzoek van de 'pastor' (van Garnwerd) en de kerkvoogden aan de Staten van Stad en Lande in 1645 "om d'ene oude toren te mogen verlaten, de materialen vercopen ende d'ander aen de kercke staende te accomoderen dat de klocke daerin kan hangen".[8]

De suggestie van De Groot dat de westtoren omstreeks 1635 gebouwd zou kunnen zijn, kan dus, vertrouwend op Wicheringe en Coucheron, worden aangescherpt tot tussen 1616 en 1630. De oude, los van het kerkgebouw staande toren is inderdaad na 1645 afgebroken, want bijvoorbeeld de gebroeders Coenders tekenen ca. 1677 alleen nog de westtoren. Betrouwbare informatie over de vorm van de kerk, met name van de

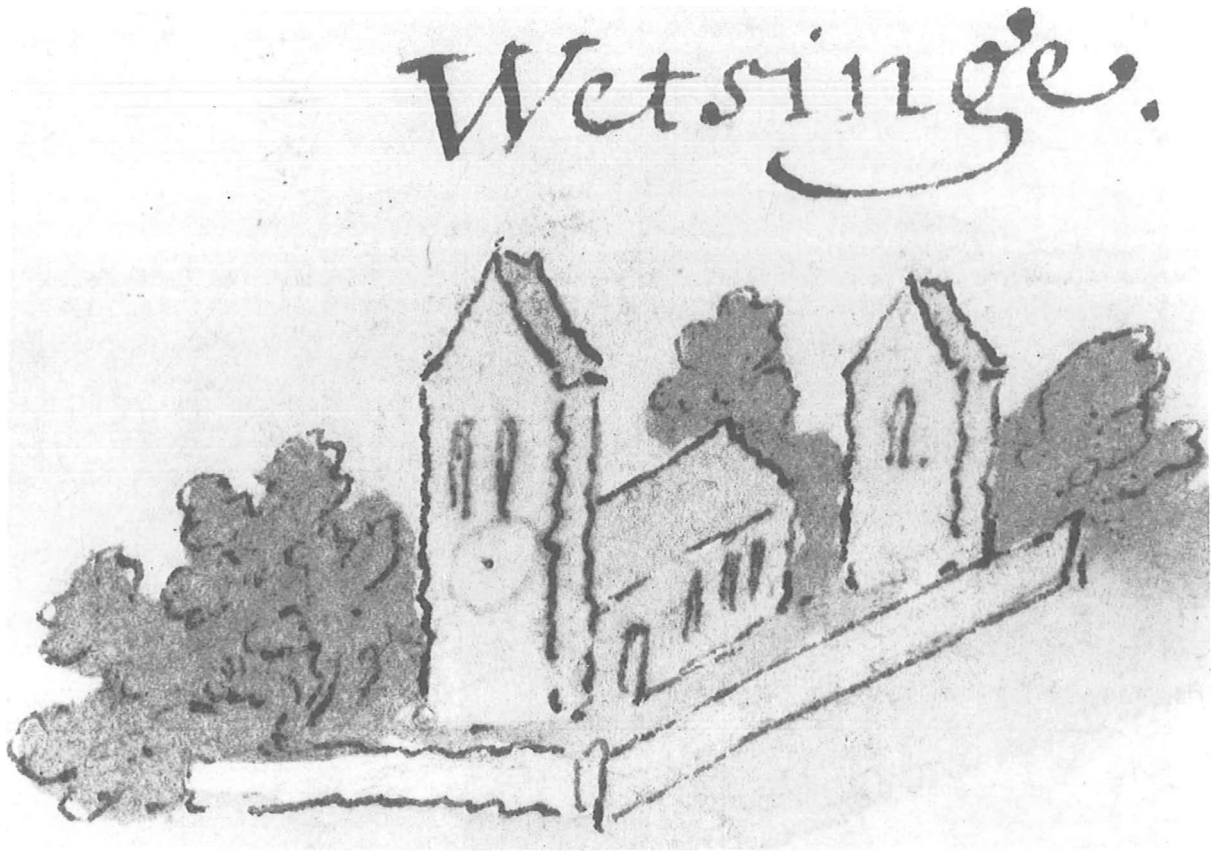

Fig. 2. Naar Jannes Baptista van Regemortes, 1643 of 1644 (coll. R.A.G.; foto R.A.G.).

koorsluiting, geven genoemde gedrukte kaarten niet. Bij provinciekaarten spelen zulke details een ondergeschikte rol. De mening van De Groot (1974: p. 97) dat Regemortes' kaart een zaalkerk toont, is dan ook niet meer dan een vrijblijvende interpretatie.

ad. 3. De prent die gesigneerd noch gedateerd is, toont het kerkgebouw uit het zuidwesten. Het betreft een zaalkerk met aangebouwde toren. Midden onder staat gedrukt: De Oude Kerk te Wetsinge. De gedrongen toren gaat onversneden op en bezit een oost-west gericht zadeldak tussen puntgevels. Op de nok staat in het midden een makelaar eindigend in een bol die bekroond is met een windkruis waarop een windvaan. Het torenlichaam bezit in de west- en zuidmuur een rondbogig gesloten galmgat waarvan alleen het zuidelijke begeleid wordt door een kleine rondboognis. Onder dit galmgat staat een smalle lichtspleet. De ingang bevindt zich in de westzijde. Het muurwerk van de zuidwand van schip en koor wordt ongeveer halverwege geschoord door een zware, diagonale steunbeer. Aan het oostelijk deel zijn drie lisenen aangebracht waarvan één op de hoek met de sluiting die recht is. In elk van beide velden tussen de lisenen staat op onderling verschillende hoogte een spitsboogvenster dat, met uitzondering van de kop, gevuld is met twee even grote, lancetvormige ramen. Het overige muurgedeelte heeft drie spitsbogig gesloten vensters waarvan de dagkanten inspringen. Het westelijke venster is gevuld met een gaffeltracering en het middelste met een middenstijl. Het andere venster bezit geen tracering. Een spitsbogig venstertje ernaast staat lager in de muur. Alle ruiten zijn in roeden gevat. In een rondboognis onder het westelijk venster bevindt zich de ingang die dichtgezet is. De bovenste afwerking van de muur vormt een lijst die niet nader kan worden gepreciseerd. De zuidwesthoek buigt uit en het pannendak vertoont een gat. De omgeving lijkt geromantiseerd.

ad. 4. De aquarel, gesigneerd H.K. de Maat en gedateerd 'Wetsing 1841', laat de kerk zien uit het zuidoosten. Het gebouw bestaat uit een schip met een aan drie zijden vrijstaande westtoren en een polygonale sluiting. De toren is slank, gaat onversneden op en bezit een oost-west gericht zadeldak tussen puntgevels. Op het midden van de nok staat een makelaar die eindigt in een bol welke bekroond is met een windkruis waarop een windvaan. Het torenlichaam bezit in de zuid- en oostmuur een rondbogig gesloten galmgat. Het vierkant boven het galmgat in de oostmuur stelt de wijzerplaat voor. Het muurwerk van de zuidwand van het schip wordt even westelijk van het midden diagonaal

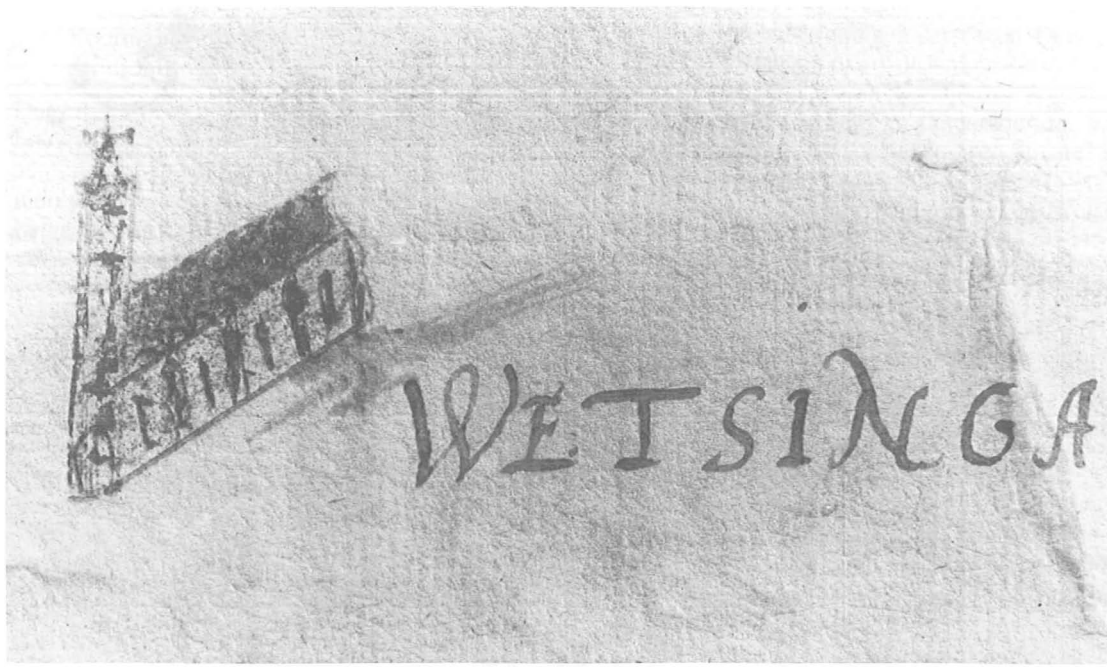

Fig. 3. Naar Antoni Coucheron, 1630 (coll. R.A.G.; Fotodienst R.U.G.).

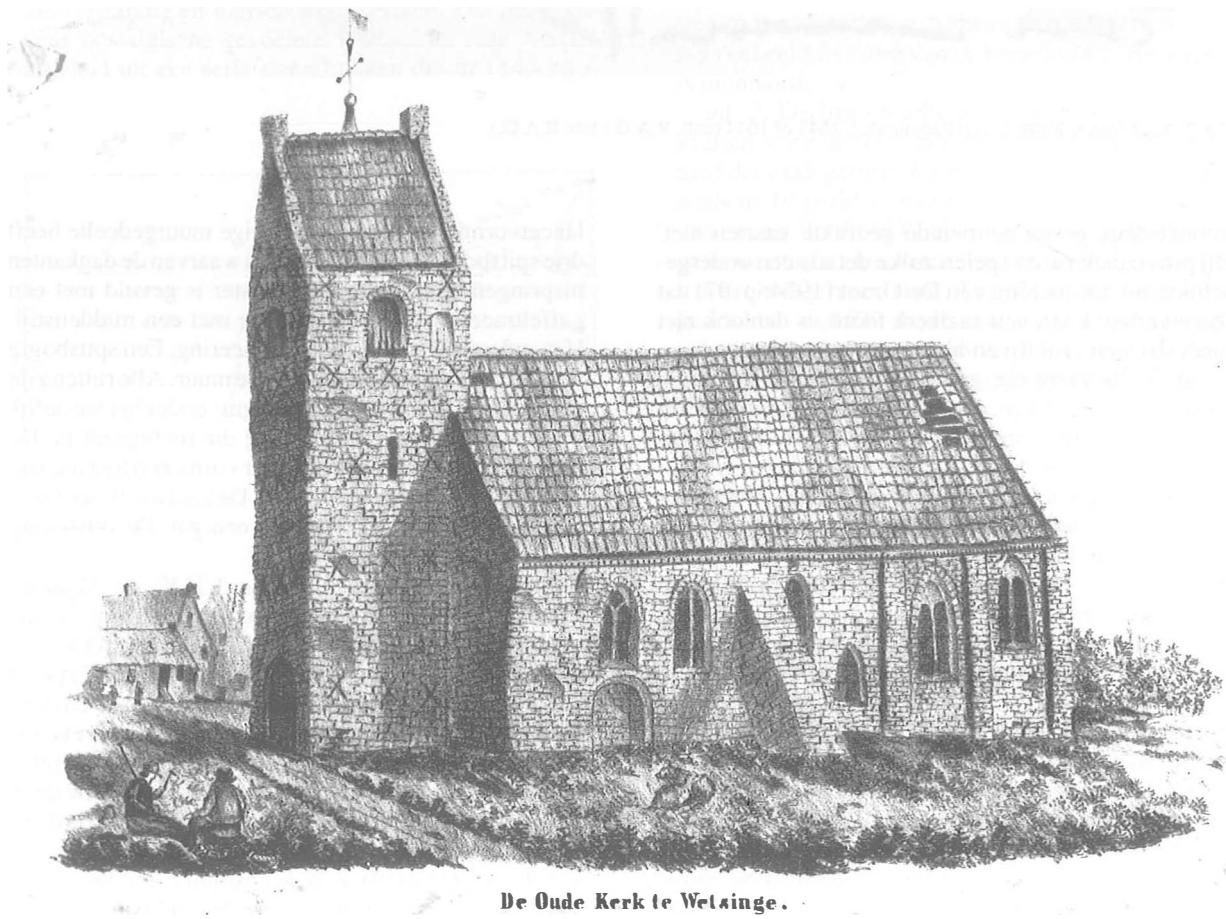

Fig. 4. Lithografie, 1840 (coll. G.A.G.; foto G.A.G.).

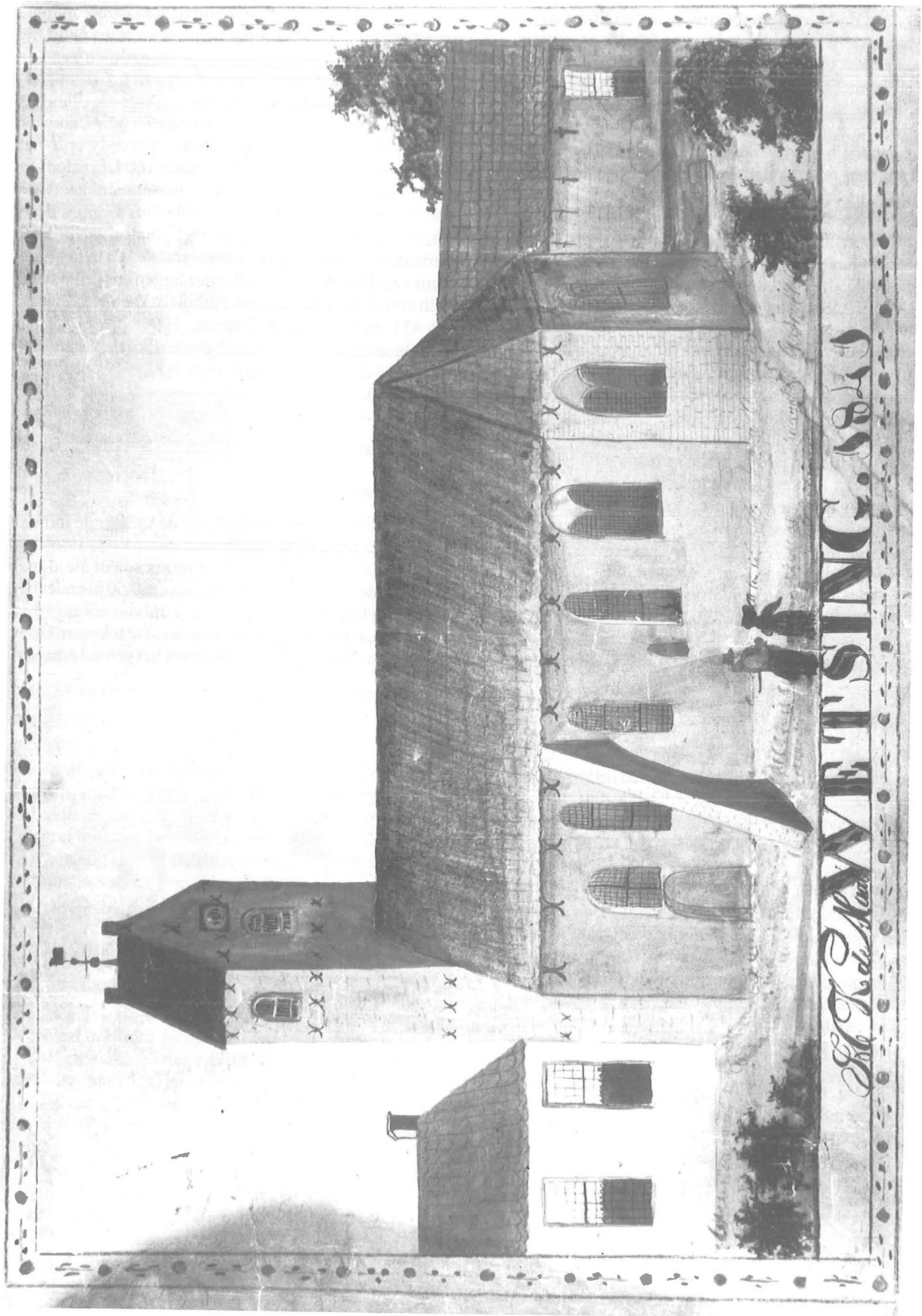

Fig. 5. Aquarel van H.K. de Maat, 1841 (coll. G.M.; foto John Stoel).

geschoord door een steunbeer waarin een doorgang is uitgespaard. In het muurwerk staan drie lange, smalle, min of meer spitsbogig gesloten vensters, alle waarschijnlijk met inspringende dagkanten. Het oostelijke van deze drie en een klein spitsbogig venstertje ernaast beginnen op een lager niveau. Nog verder naar het oosten komt hoger in de muur een flauw-spitsbogig gesloten venster voor dat, met uitzondering van de kop, gevuld is met twee lancetramen. Dan, om de hoek, de zuidoostzijde van de polygonale sluiting met een dakschild, eenzelfde type venster en ramen, de aanduiding van individuele stenen en de afwijkende kleurstelling. Daarna volgt de sluitwand met een dito lichtopening. In het westelijk eind van de zuidwand bevinden zich een kleiner en breder rondboogvenster met daaronder, in een eveneens rondbogige nis, een dichtgezette toegang. In alle gevallen bestaan de ramen uit vele kleine ruitjes die in horizontale en verticale roeden zijn gevat. Boven in de muur zijn ankers afgebeeld. De dakbedekking bestaat uit blauwe pannen, in tegenstelling tot de daken van de pastorie ten westen en de kosterij/school noordoostelijk van de kerk, die met bruine pannen belegd zijn. Deze gebouwen lijken op grond van de huidige situatie en van de toestand kort geleden, realistisch te zijn weergegeven.

Uit de beschrijvingen 'ad 3' en 'ad 4' blijkt dat tussen de figuren 4 en 5 aanzienlijke verschillen bestaan. Hierop wordt in paragraaf 2.4 ingegaan.

Historische gegevens over het kerkgebouw bestaan er nauwelijks. Het belangrijkst zijn de kadastrale minuut van 1828 en het zogenaamde schoolmeesterrapport uit hetzelfde jaar.[9] Het rapport vermeldt dat men aan het gebouw veel 'dufsteen', dat wil zeggen tufsteen, ziet, "(...) van onderscheiden grootte; zijnde de kleinste soort iets groter dan gewone baksteen, en de anderen ter grootte van ruim drie bakstenen". Voorts wordt het opschrift op de klok genoemd: "Anno 1604. Fri, doe got Gert Powels mi, to Embden". Bovendien geeft de schoolmeester van 'Wetsing', Nikolaus Copius Bolt, op de vraag betreffende de overige plaatselijke bijzonderheden nauwkeurig op, welke grafstenen in het interieur van de kerk op de grafkelder liggen en welke steen zich ervoor bevindt (zie ook Pathuis & De Visser, 1943: nr. 431 en De Olde & Pathuis, 1996: pp. 217-218). Enkele andere wetenswaardigheden, onder meer betreffende de afbraak, vindt men bij De Groot (1974: pp. 97-99).

2.3. Opgraving

2.3.1. *Informatie*

Over de situering van de kerk gaf de kadastrale minuut uitsluitsel. De exacte lokalisatie geschiedde door het graven van een noord-zuidgerichte zoeksleuf die al snel succesopleverde: op een diepte van ca. 0,50 m onder het maaiveld begonnen zich op ca. 7 m van elkaar twee parallelle, oost-westgerichte sporen af te tekenen. Door vervolgens behalve deze sporen ook het gebied ertussen

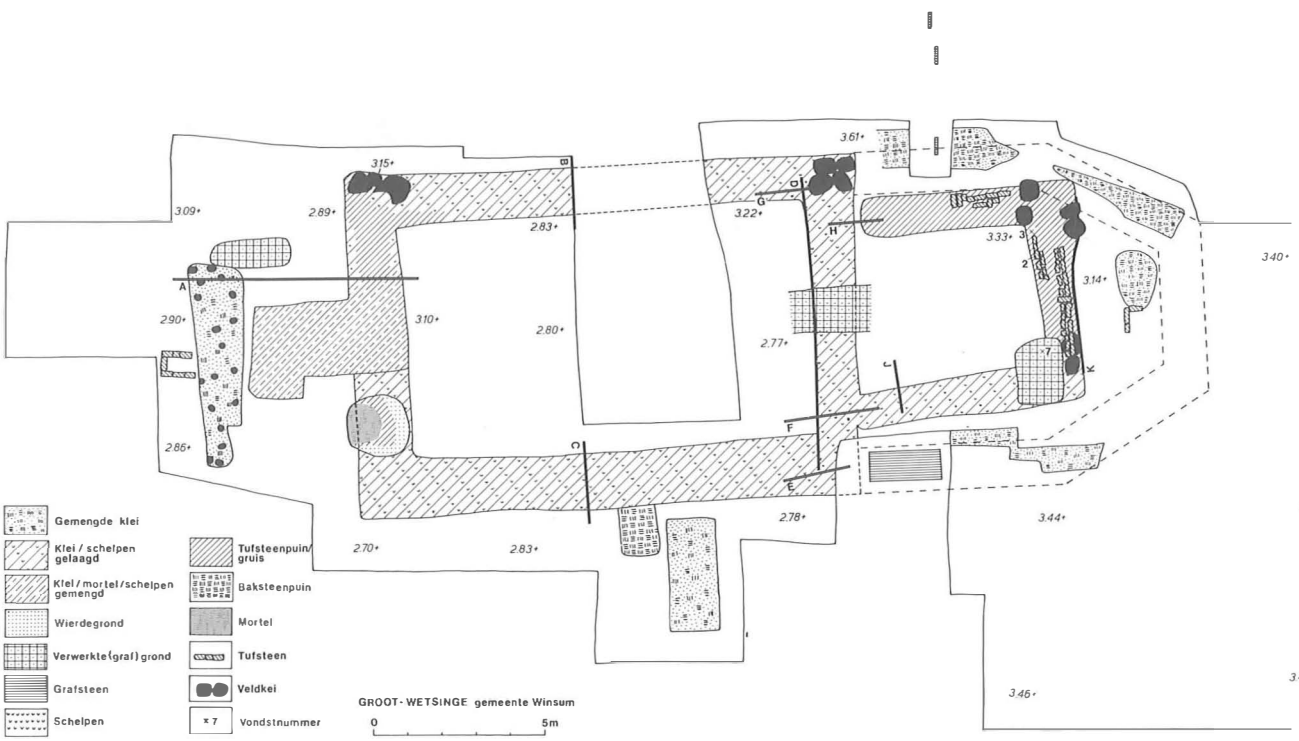

Fig. 6. Groot Wetsinge, kerk; opgravingsplattegrond (tek. G.I.A., G. Delger).

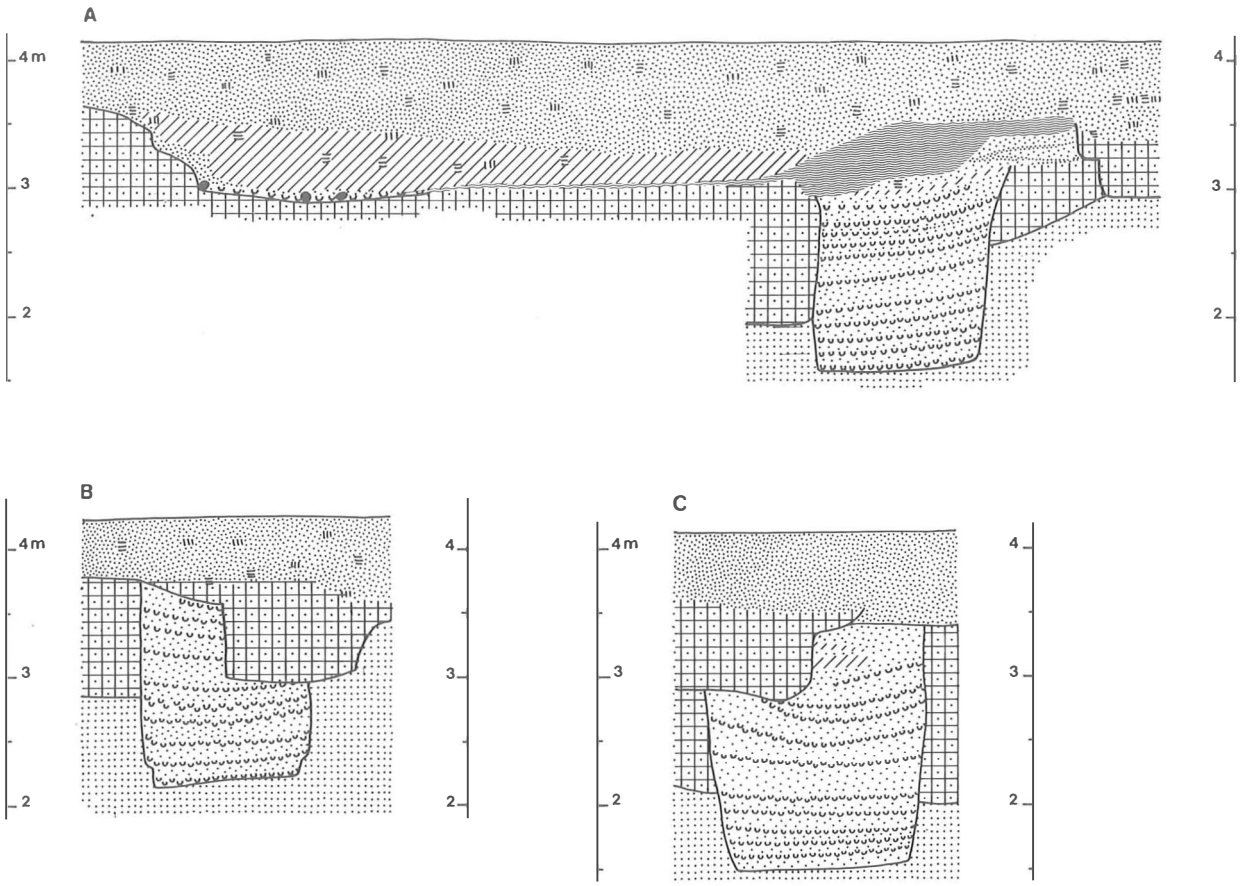

Fig. 7. Groot Wetsinge, kerk; profielen A-C. Voor legenda zie fig. 5 (tek. G.I.A., G. Delger).

te verdiepen tot even onder het niveau tot waar de losse bovengrond – veelal grafkuilen – reikte en het daar te nivelleren (ca. 2,80 NAP), werd in dit nu goed leesbare opgravingsvlak behalve het vervolg van de eerste beide sporen nog een derde spoor zichtbaar. Deze drie sporen vormden samen een U-vormig patroon en bleken bij verdieping sleuven te zijn, gevuld met lagen klei en schelpen om en om: een grondverbetering op de plaats waar de noordelijke, westelijke en zuidelijke kerkmuur hadden gestaan (fig. 6 en 7). De doorsneden laten zien dat de diepte varieert (fig. 7: prof. A-C). Sleuven met dit soort gelaagde inhoud representeren een funderingstype dat in Noord-Nederland vaak bij romaanse kerken voorkomt. De funderingssleuven hebben min of meer rechte wanden, zijn ca. 1,30-1,70 m breed en steken (nog) van 2,15-1,50 NAP. De top ligt minimaal op ca. 3,75 NAP (is ongeveer 0,50 m onder het huidige maaiveld; zie fig. 7: prof. B en fig. 8: prof. K, waarin de onderkant van de muurvoeting inderdaad op 3,75 NAP ligt). De grondvesten waren derhalve bij aanleg ongeveer 1,60-2,25 m diep. De voeting heeft gezien de aanwezigheid van tufsteenpuin/gruis bovenin (fig. 6; fig. 7: prof. A en C; zie ook fig. 8: prof. K) uit tufsteen bestaan. Drie veldkeien in het westelijk gedeelte van het opgravingsvlak die op de fundering liggen en waarvan de hoogste tot 3,15 NAP reikt, hadden dus oorspronkelijk geheel of gedeeltelijk in de grondvesten gelegen (fig. 6; fig. 8: prof. D en G; zie tevens prof. K). Zij markeren de noordwesthoek. Het gebruik van veldkeien op hoeken en wel om deze te versterken, is in de romaanse architectuur niet ongebruikelijk.

Aan de buitenkant van de zuidelijke fundering bevinden zich twee rechthoekige kuilen. De ene van ca. 1,45x1,10 m ligt tegen de fundering aan en is gevuld met baksteenpuin. Deze plek zal de plaats van een steunbeer uit baksteen voorstellen. De andere kuil die ca. 3,30x1,45 m meet en eveneens puin bevat, duidt op de plaats waar de bakstenen steunbeer stond, zoals te zien is op de figuren 4 en 5. Een plek die uit kleigrond gemengd met bak- en tufsteenpuin, mortel, schelpen en veldkeien bestaat en voor het midden van de westelijke fundering ligt, geeft de plaats van de aangebouwde toren aan (fig. 6; fig. 7: prof. A). Dit pakket gemengde grond dat tot ca. 2,90 NAP reikt en waaronder zich grafgrond bevindt, stelt niet de grondvesten van de toren voor, maar heeft zich gevormd bij de afbraak van zowel de toren als de westelijke kerkmuur – dat wil zeggen de westmuur van het schip – die tot in de

gelaagde fundering werd uitgebroken (fig. 7: prof. A, waar zich ter hoogte van deze muur aan de top een dikke laag mortel bevindt). Bij de bouw van de toren zal de oostelijke torenmuur in de westelijke schipmuur zijn gezet – figuur 4 wijst daar eveneens op – waarbij van de bestaande fundering gebruik gemaakt werd. De andere torenmuren waren 'op de kleef' gebouwd, dat wil zeggen dat de cohesie van de kleibodem geacht werd de stabiliteit van het bouwwerk te verzekeren. Het formaat van de toren kan wat betreft de lengte worden afgeleid uit een tufstenen grafkeldertje ten westen van de puinplek, dat bij de bouw gehalveerd werd (fig. 6). De breedte kan niet met zekerheid worden vastgesteld.

In het opgravingsvlak ten oosten van de proefsleuf en het daarop aansluitende, uitgespaarde oppervlak, markeren vier zwerfstenen de hoek die de noordelijke en oostelijke funderingssleuf met elkaar maken. De oostelijke funderingssleuf helt naar het zuiden af: onderkant 2,30-1,70 NAP (fig. 6; fig. 8: prof. D). Het hiaat in het midden is structureel, maar door graverijen vervormd. Het verschil in hoogteligging tussen de onderkant van de funderingsdelen ten noorden en ten zuiden van dit hiaat – 30 cm over een afstand van slechts 1,40 m – maakt één doorgaande fundering onwaarschijnlijk. Bovendien komen er in het 'gat' geen funderingsresten voor, wat vanwege het niveau van de ondergrond (2,25 NAP) zou mogen worden verwacht indien daar ooit wel grondvesten hadden gelegen. Figuur 8: prof. D zuidelijk einde en prof. E laten zien dat de zuidelijke funderingssleuf dieper reikt dan de oostelijke en vrijwel geheel onderin in plaats van een laagje schelpen een laagje tufsteenpuin/gruis bezit.

In het opgravingsvlak nog verder naar het oosten liggen eveneens funderingssleuven. Deze laten zich in twee typen indelen: het eerste type is gelijk aan dat van de kerk, het tweede aan dat van de toren. Het beloop van de eerstbedoelde funderingssleuven dat U-vormig is en ten opzichte van de hierboven behandelde funderingsconfiguratie inspringt, wijst op een versmald koor, wat de tot nu toe als kerk bestempelde ruimte tot het kerkschip maakt. De sleufbreedte bedraagt ongeveer 1,20 m. De onderkant ligt aan alle zijden hoger dan onder het schip: 2,50-2,20 NAP (fig. 8: prof. F, H, J en K), zodat bij een hoogteligging van ca. 3,75 NAP voor de muurvoeting – gelijk aan de situatie bij het schip – de diepte oorspronkelijk 1,25-1,55 m was. Aan de zuidzijde lopen de grondvesten tegen de oostelijke schipfundering op, aan de noordzijde raken beide elkaar niet, althans niet in de opgravingsvlakken, wat niet uitsluit dat zij op een hoger niveau wel op elkaar zijn gestoten (fig. 6; fig. 8: prof. F en H). In het vlak is het beloop van de koorfundering aan de noord- en oostkant herkenbaar aan tufstenen van divers formaat, tufsteenpuin en veldkeien (fig. 6; fig. 8: prof. K). De top ligt op 3,75 NAP (fig. 8: prof. K).

Parallel aan de noordelijke en zuidelijke fundering van de U-vorm liggen aan de buitenkant, in het verlengde van de grondvesten onder de lange wanden van het schip, hier en daar plekken baksteenpuin gemengd met zand die maximaal nog ca. 20 cm dik zijn (3,61-

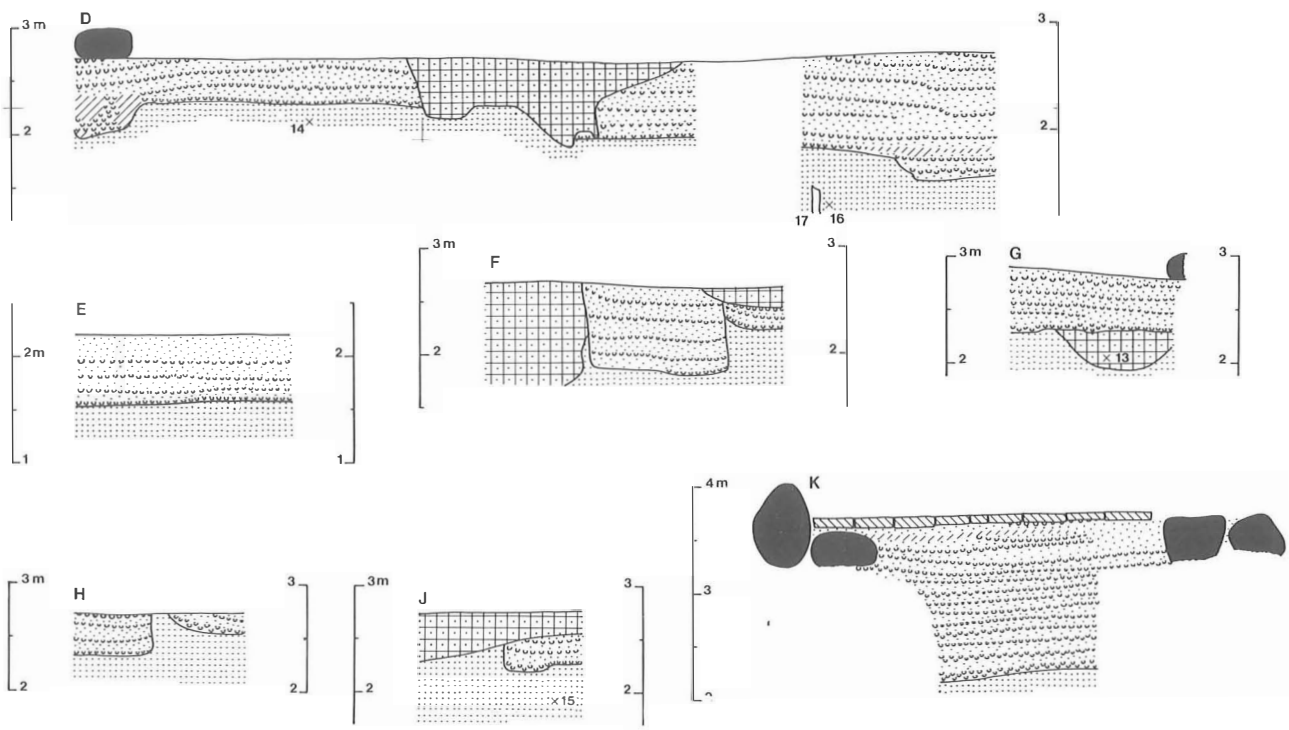

Fig. 8. Groot Wetsinge, kerk; profielen D-K. Voor legenda zie fig. 5 (tek. G.I.A., G. Delger).

3,40 NAP). Zij stellen de resten voor van een uitbraaksleuf die zo'n 1,20 m breed was. Aan de noordoostkant bevindt zich een soortgelijke puinbaan die noordwest-zuidoost loopt. Beide eerstgenoemde sporen worden doorsneden door graven die met een staande steen (noordzijde) en een liggende steen (zuidzijde) gedekt zijn. Het is evident dat de bedoelde, sterk vergraven grondsporen wijzen op een driezijdig gesloten, bakstenen koor waarvan de voeting, gezien de samenhang van koor en schip, eveneens op ca. 3,75 NAP moet hebben gelegen (fig. 6). Evenals de westtoren was ook dit koor 'op de kleef' gebouwd en werd de sloop grondig uitgevoerd. Van wat daarna eventueel nog restte, is bij het delven van graven veel opgeruimd.

De toren die volgens afbeeldingen zuidoostelijk van de kerk stond, liet geen herkenbare sporen na. Gezien het voorafgaande zal ook deze wel 'op de kleef' gebouwd zijn geweest en uit baksteen hebben bestaan. De afbraak en de graven die daarna op deze plek gedolven werden, hebben de resten ervan uitgewist.

Sporen van eventuele houten kerken voorafgaand aan de eerste stenen kerk, zijn niet gevonden. Hiernaar is ook niet met alle middelen gezocht. Het terrein, een kerkhof op een wierde, bood ook weinig kans op succes. Zijn in de bovenste lagen van een wierde de condities voor conservering van houten bouwresten en de sporen daarvan normaliter al ongunstig, de talloze begravingen hebben die voorwaarden nog verder verslechterd.

2.3.2. *Interpretatie*

Het verschil in diepteligging ten opzichte van NAP van de twee gelaagde funderingsstelsels en hun aansluiting op elkaar, weerspiegelen de volgorde waarin de funderingen zijn gelegd: de grondvesten van het schip eerst, daarna die van het koor. De vorm van de plattegrond als geheel en het hiaat op de overgang van beide delen wijzen op een kerk van het type 'zaalkerk met inspringend, rechtgesloten koor dat afgesnoerd is van het schip' en waartussen een nauwe doorgang de verbinding vormt. De breedte van het hiaat komt overeen met de 1,20 m brede open ruimte in de oostelijke schipfundering van de kerk van Klein Maarslag-fase 1, die van hetzelfde type is (zie hoofdstuk 3). Ook de afmetingen van beide kerken liggen dicht bij elkaar. Dat laatste geldt eveneens voor de eerste fase van de kerk van Hellum die ook tot dit type hoort. (Let wel, het gaat hier dus niet om een zaalkerk met rechtgesloten koor, die op een later tijdstip met een inspringend koor werd uitgebreid, zoals de voorlopige interpretatie luidde en op grond waarvan de plattegrond van de kerk in drie fasen op het kerkhof is aangegeven.)

Uit het feit dat de funderingen van schip en koor niet *aus einem Guß* zijn en in breedte en diepte verschillen, mag een onderscheid in hoogte van de opstand worden afgeleid. Het minder zwaar gefundeerde koor zou dan lager zijn geweest dan het schip. Ook op dit punt is de situatie gelijk aan die bij de kerk van Klein Maarslag-fase 1. Een ander interessant verschijnsel betreft de onderkant van de grondvesten. Deze liggen noch bij het schip, noch bij het koor vlak. Kennelijk werd dit niet nodig geacht en vloeit de oneffenheid voort uit de aanleg, bijvoorbeeld omdat men van twee kanten groef, zoals de situatie bij het hiaat in de oostelijke schipfundering doet vermoeden.

Van den Berg (1970) toont aan dat het type 'zaalkerk met inspringend, rechtgesloten koor dat afgesnoerd is van het schip', uitsluitend ten oosten van de Lauwers voorkomt. Als voorbeelden noemt zij de vroegste vormen van de kerken van Klein Maarslag, Loppersum, Holwierde, Hellum en Termunten in Groningen en die van Anloo en Vries in Drenthe. Ten westen van de Lauwers overheerst het type met rondgesloten koor waarbij schip en koor ofwel zonder merkbaar onderscheid in elkaar overgaan, ofwel een geringe versmalling bij de aanzet van de altaarruimte vertonen. De verklaring voor het feit dat eerstgenoemd type kerk uitsluitend ten oosten van de Lauwers voorkomt, zal volgens haar gezocht moeten worden "in de richting van de economische politieke invloed van de grote kloosters, eventueel in samenhang met de eisen van de liturgie". Het zou interessant zijn haar suggesties uit te werken. Hoe dan ook, de door Van den Berg opgemerkte geografische scheiding tussen twee verschillende typen tufstenen zaalkerken wordt versterkt door de resultaten van het archeologisch onderzoek van de kerkstee van Wetsinge.

Vervanging van een romaans koor door een grotere en moderne altaarruimte uit baksteen is in de late gotiek gebruikelijk. De geringe diepte van de voeting van de laat-gotische koormuren wijst in dit geval niet op een lage opstand, maar vloeit voort uit de toegenomen bouwkundige kennis en uit de gebruikte steensoort. Een grondverbetering ontbreekt dan ook. De afbeeldingen laten zien dat koor en schip onder één, over beide delen doorlopend zadeldak liggen waarop de dakschilden van de polygonale absis aansluiten.

De reden waarom de aangebouwde toren de plaats innam van de vrijstaande is niet bekend, maar zal wel bouwvalligheid zijn geweest. Het bezit van een toren was voor dorp en omgeving belangrijk, want de klokslag luidde oudtijds niet alleen de kerkelijke ceremoniën in en uit, maar reguleerde ook de dagelijkse, profane werkzaamheden. Het luiden van de klok bij begrafenissen kennen we nog steeds.

2.3.3. *Samenvatting en conclusie* (fig. 9)

Het type gelaagde fundering, een zogenaamde 'spekkoekfundering', en de aanwezigheid van tufsteen(puin) wijst op een romaanse, tufstenen kerk met inspringend, rechtgesloten koor dat in het interieur sterk afgesnoerd is van het schip. Op basis van de funderingen meet het schip hart op hart ca. 13,50x8,50 m, het koor ca. 6,50x5,50 m (fase 1). De spitsbogig gesloten vensters zijn veranderingen uit de (romano-)gotiek. Aan dit

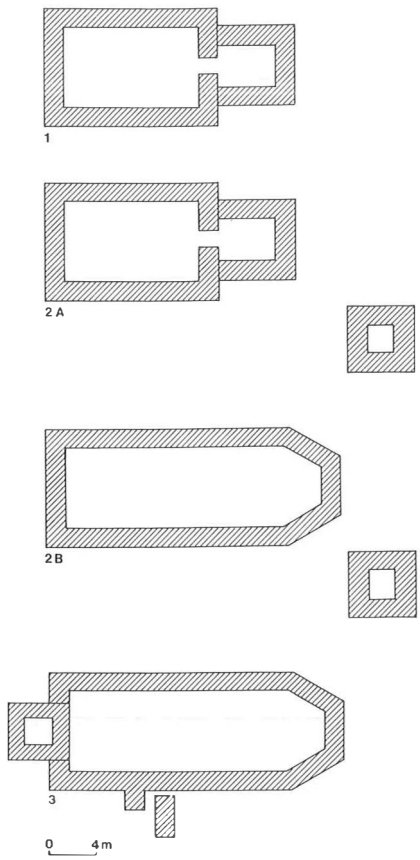

Fig. 9. Groot Wetsinge, kerk; plattegronden fase 1-3 (tek. G.I.A., G. Delger).

kerkgebouw werd een vrijstaande, gotische toren uit baksteen toegevoegd (fase 2 A). Het romaanse koor is in de late gotiek vervangen door een bakstenen koor met een 3/8-sluiting dat zonder onderbreking op het oude schip aansluit en met ca. 10,00x8,50 m hart op hart anderhalf maal zo groot is als het voorafgaande koor. De lengte van het rechte koorgedeelte bedraagt ca. 6,50 m, de breedte hart op hart ca. 8,50 m. De middenas van de absis tot het hart van de sluitwand meet ca. 3,50 m. De in de koormuur staande vensters die op de afbeeldingen zijn te zien, zijn eveneens laat-gotisch. De totale lengte van de kerk bedraagt hart op hart ca. 23,50 m, de breedte ca. 8,50 m (fase 2 B). De subfasering in A en B is nodig omdat tussen toren en kerk archeologisch gezien geen chronologisch onderscheid bestaat, maar wel wordt vermoed (zie de paragrafen 2.4 en 2.5).

De losse toren verdwijnt in het midden van de 17e eeuw nadat twee à drie decennia eerder tegen de westgevel van het schip een waarschijnlijk vierkante, bakstenen toren van ca. 5,00x5,00 m is aangebouwd; de steunberen tegen de zuidgevel zijn jonger en volgen elkaar op (fase 3). Sporen van een voorafgaande houten kerk zijn niet aangetroffen.

2.4. Correlatie

Nagegaan moet worden of de archeologische en historische gegevens betreffende het gebouw met elkaar overeenstemmen, van elkaar afwijken of elkaar aanvullen. De cartografische informatie met haar onderlinge verschillen en specifieke eigenaardigheden is in paragraaf 2.2 onder 'ad 2' behandeld.

De in paragraaf 2.2 onder nummer 3 genoemde prent en de aquarel van nummer 4 worden als topografica beschouwd. Hun artistieke en kunsthistorische waarde is gering, hun informatieve betekenis daarentegen groot, en wel omdat zij de enige bron zijn die ons de gedaante van de kerk duidelijk tonen. Een vergelijking is interessant. Heeft de prent nog enige artistieke kwaliteit, de aquarel verraadt de dilettant. Wie de krijttekening vervaardigde waarnaar de prent gedrukt werd, is onbekend[10]; de aquarellist Hindrik Klaasz de Maat was 'verwer' van beroep en woonde in Sauwerd.[11]. De prent is romantisch en de tekening die eraan ten grondslag ligt, zal aan de hand van een ter plaatse gemaakte schets in het atelier zijn uitgewerkt; de aquarel wekt de indruk realistisch te zijn, zij het met duidelijke, perspectivische vertekeningen van bijvoorbeeld de torenvoet en de zuidoostelijke sluitingszijde. De weergave van de omgeving met de pastorie en de kosterij/school, respectievelijk links naast en rechts achter de kerk, verhogen het betrouwbaarheidsgehalte, evenals het beroep en de woonplaats van de aquarellist dat doen. Hij moet het kerkgebouw goed hebben gekend en daarin geïnteresseerd zijn geweest. Ook de kerk van Sauwerd aquarelleerde hij in 1841.

Met voorbijgaan van details zijn op de prent de toren plomp en de steunbeer massief weergegeven, op de aquarel daarentegen lang en slank. Een wezenlijk verschil tussen de twee afbeeldingen vormen het al dan niet voorkomen van lisenen, de vorm van de koorsluiting en het aantal vensters. De prent geeft op het oostelijk eind van de zuidwand drie muurdammen – waarbinnen twee vensters – en een rechte sluiting; de aquarel kent deze dammen niet en laat een polygonale sluiting zien. Bovendien komen op de aquarel in het oosteind niet twee, maar drie vensters voor die qua type overigens wel gelijk zijn aan die op de prent. Zulke essentialia kunnen niet verklaard worden uit het verschillende standpunt dat de 'kunstenaars' bij het maken van hun werk innamen, maar berusten op een onjuiste weergave op een van beide afbeeldingen. Zoals vanwege haar realistisch karakter – een ooggetuigeverslag – reeds werd vermoed, is de aquarel het meest waarheidsgetrouw. Het bewijs hiervoor vormen zowel een historische als een archeologische bron, namelijk de kadastrale minuut en het archeologisch vastgestelde, jongste grondplan: de minuut laat zien dat de sluiting inderdaad veelhoekig is en meer in het bijzonder driezijdig, de opgravingsplattegrond geeft aan dat de jongste koorvorm uit een rechthoekige travee met, inderdaad, een driezijdige sluiting bestaat.

De bron die ons de meeste informatie levert over de vroegere bouwstadia, hun chronologie en datering, is de archeologie. Uit paragraaf 2.3.3 blijkt immers dat de kerk een tufstenen zaalkerk is van het type met inspringend, rechtgesloten koor afgesnoerd van het schip (fase 1). De volgende verandering betreft waarschijnlijk tijdens de gotiek de toevoeging van een vrijstaande, bakstenen toren (fase 2A). Daarop volgt dan de vervanging van het tufstenen koor door een bakstenen altaarruimte met driezijdige absis (fase 2B). De hier gesuggereerde volgorde van toren en koor is niet zeker, omdat van de toren geen fundering bewaard bleef om te onderzoeken. Vanwege het nut van een toren voor de gehele dorpsgemeenschap zal deze wel ouder dan dit tweede koor zijn, maar zekerheid daarover bestaat er niet: strikt genomen kunnen toren en koor-fase 2B ook synchroon zijn en mogelijk blijft eveneens dat de toren jonger is dan dit koor. De westtoren en de beide successieve steunberen vormen de laatste toevoegingen (fase 3).

Het archeologisch geconstateerde gebruik van tufsteen vindt bevestiging in het 'schoolmeesterrapport' dat van veel 'dufsteen (...)' aan de kerk spreekt. Bij de andere steensoort gaat het natuurlijk om baksteen waarvan mag worden aangenomen dat die in het oudste bouwgedeelte sporadisch – bijvoorbeeld als gevolg van vergroting van de vensters en door reparaties – voorkwam en in de jongere delen, het driezijdig gesloten koor en de toren, uitsluitend optrad. De Maat toont, versluierd, het verschil in steensoort eveneens, en wel in kleur en arcering, echter niet consequent: roestbruin met arcering voor de zuidmuur van de toren (de oostmuur ligt in de schaduw), roestbruin zonder arcering voor de zuidwand van schip en koor, en grijsbruin met arcering voor de koorsluiting en de bovenkant van de steunbeer (de rest ligt in de schaduw). De kleurweergave is echter impressionistisch, want de 17e-eeuwse toren bestond ongetwijfeld louter uit baksteen en zou derhalve dezelfde kleur als de sluiting moeten hebben gehad. Dat De Maat de kleuren niet natuurgetrouw weergeeft, blijkt tevens uit zijn aquarel van de kerk van Sauwerd. Daarvan kleurde hij het muurwerk – uitsluitend baksteen – donkerbruin. Dat de arceringen bakstenen weergeven, blijkt bovendien uit de later toegevoegde, bakstenen steunbeer waarvan de rug eveneens gearceerd is. Het roestbruine, tufstenen muurwerk van het schip waarop de arcering dus ontbreekt, zou derhalve bepleisterd en/of beschilderd kunnen zijn geweest, zoals ook de effen, witte kleur van de pastoriemuur ten westen van de toren op bepleistering wijst. De blauwe kleur van het dak, zijn golvende onderkanten de arcering die over het algemeen ook golft, wijzen op een bedekking van blauwe pannen. De muurankers tot slot duiden op een balkenzoldering.

De conclusie luidt dan ook dat de aquarel een romaanse kerk laat zien met een laat-gotisch koor en een 17e-eeuwse westtoren. De ingang, het westelijk venster en het laag in de muur staande venstertje dat een hagioscoop voorstelt, herinneren nog aan de oudste, romaanse periode. De andere vensters in het schip zijn (romano-)gotische vergrotingen van romaanse lichtopeningen en/of eventueel nieuwe vensters..

2.5. Datering

De parochie Wetsinge – en daarmee dus het voorkomen van de kerk – treedt met vermeldingen als 'Werschum', 'Wessinge' en 'Wetsinge' in Munsterse kerspellijsten uit het midden van de 15e eeuw pas laat in het licht der historie (Von Ledebur, 1836). Het patrocinium is niet bekend. Het kerkgebouw-fase 1 is duidelijk ouder. Het type en het gebruik van tufsteen wijst naar globaal de 11e of 12e eeuw. Zekerheid op dit punt verschaffen de archeologische bevindingen niet, wat ook nauwelijks mag worden verwacht. Voor bouwfase 2 waarin de vrijstaande toren en de nieuwe koorpartij tot stand komen, kan zoals eerder uiteengezet niet één datering worden voorgesteld, vandaar dat gekozen is voor de subfasering 2A/2B. De gotische, vrijstaande klokkentoren die volgens het detail op de getekende kaart van Regemortes meer weg heeft van een klokkenhuis, zal wel uit de late 13e of uit de 14e eeuw stammen, een tijd waarin in Groningen meer vrij van het kerkgebouw staande torens verrezen (fase 2A). Met het koor (fase 2B) is het misschien anders. Wij willen niet volstaan met de aanduiding laat-gotisch, maar willen proberen deze periode nader te preciseren. Daar ook de geboekstaafde geschiedenis de bouw niet vermeldt, zullen wij een andere weg bewandelen, en wel die van het uit de antropologie overgewaaide begrip 'prestigegoed'. De uitkomst kan uiteraard niet anders dan hypothetisch zijn.

Uit het voorkomen van eigenkerken, het bezit van het patronaatsrecht en later het collatierecht, én de inrichting van kerkgebouwen met pracht en praal die de macht en luister weerspiegelen van het ter plaatse heersende geslacht, blijkt de invloed van de Groninger hoofdeling in kerkelijke aangelegenheden. Tot 'prestigegoed' moet ook worden gerekend het eigendom van een grafkelder die bij voorkeur op het koor ligt, voor het hoofdaltaar, en waarin de gezaghebbende familie haar gestorven leden ter aarde bestelde. In Wetsinge was dat het geslacht Onsta waarvan Aepke, een machtig heerschap, na zijn huwelijk met Gela van Ewsum in 1539, met vooral geld uit haar goederen op een onbekend tijdstip ten noordoosten van Wetsinge de Onstaborg liet bouwen (Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol & Pathuis, 1973: pp. 472-476). In het verlengde van dit prestigieuze project lijkt het aannemelijk dat het echtpaar, met als aanleiding het verlangen naar een eigen grafkelder, eveneens opdracht gaf het kleine, romaanse koor te vervangen door een grotere, moderne koorpartij. De bouwactiviteiten betekenden een breuk met Sauwerd waar Aepke vandaan kwam en zijn neef de daar gelegen Onstaborg bewoonde, en waar telgen van het geslacht Onsta tot dan toe waren begraven of in de kerk in een

grafkelder waren bijgezet (Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol & Pathuis, 1973: pp. 340-346). De grote, zware en fraai gebeeldhouwde, hardstenen zerk voor Aepke en Gela die op de grafkelder in Wetsinge lag, markeert dit proces. Aepke stierf in 1564, zijn vrouw tien jaar later in 1574.[12] Het recht van eigendom van de kelder bleef ook daarna nog honderden jaren op de borg te Wetsinge liggen (Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol & Pathuis, 1973: pp. 474-476). Uit de kerk zijn geen oudere zerken bekend. De precieze plaats en omvang van de grafkelder is onbekend, maar we mogen wel aannemen dat deze recht voor het hoofdaltaar heeft gelegen en, naar het bodemonderzoek aantoont, eveneens ten westen van de koorsluiting-bouwfase 1. De fundering hiervan was immers niet doorgraven, wat anders wel het geval zou zijn geweest. De veronderstelde gang van zaken dateert bouwfase 2B in het midden van de 16e eeuw. Hoe logisch verklaarbaar een datering via de 'prestigegoed-route' ook lijkt, het blijft een veronderstelling zolang die niet anderszins bevestigd wordt. De vergroting van het koor kan immers ook veel eerder om bijvoorbeeld liturgische redenen hebben plaatsgevonden, zodat Aepke en Gela al ruimte ter beschikking stond.

Rest ons nog de datering van bouwfase 3. Deze fase waartoe de aangebouwde westtoren en de successieve steunberen tegen de zuidgevel behoren, betreft zoals eerder al uiteengezet, de periode ca. 1616-1630 voor de toren; de steunberen zullen jonger zijn.

2.6. Mobilia

De tijdens het onderzoek gedane vondsten vallen in twee groepen uiteen. De eerste groep heeft betrekking op de wierdebewoning die aan de bouw van de kerk voorafgaat, de tweede op het kerkgebouw zelf of op zijn inventaris. Zij bevinden zich in de collectie van het G.I.A. Daarnaast bestaat er een inventarisstuk dat vóór de sloop uit de kerk gehaald is en zijn er voorwerpen die na de afbraak op de kerkstee of elders zijn gevonden. Deze maken deel uit van de historische respectievelijk archeologische collectie van het Groninger Museum voor Stad en Lande te Groningen.

De vondsten die bij de opgraving onder de funderingssleuven vandaan komen en de wierdebewoning voorafgaand aan de kerk demonstreren, stammen *grosso modo* uit het eerste millennium (nrs. 11, 13-17). Het gaat om aardewerkscherven, fragmenten dierlijk bot en een paalstomp. Zij hebben geen daterende waarde voor het begin van de kerkbouw. Het materiaal verzameld in de opgravingsvlakken (nrs. 2-7, 12) dateert het begin van de bouw evenmin. Nu betreft het aardewerk(scherven), metaal, glas en steen. Omdat de bovengrond sterk geroerd is, onder meer vanwege de graven in de kerk, de egalisatie na de afbraak en de ter plekke nieuw gedolven graven, zijn sommige van deze vondsten ouder dan het kerkgebouw (aardewerkscherven), andere met de kerk gelijktijdig (aardewerk(scherven), ijzeren riemtong), en gaat het bij weer andere om bouwfragmenten (stukjes vensterglas, bouwmateriaal). De zogenaamde losse vondsten zijn van alle tijden. Een bespreking van de bodemvondsten ouder dan het kerkgebouw is hier niet aan de orde. Wij zullen ons richten op de mobilia die met de kerk zelf te maken hebben: het bouwmateriaal en de voorwerpen die deel hebben uitgemaakt van de kerkinventaris of van de inventaris van een graf, ook de 'losse' vondsten wanneer zij duidelijk toe te een van beide categorieën behoren.

Het bouwmateriaal betreft vooral tufsteen. Behalve enkele los gevonden stenen leverden de noordelijke en oostelijke koormuurvoet-fase 1 stenen in situ. Hetzelfde deed het tufstenen grafkeldertje westelijk van de toren. Zoals bij tufstenen gebruikelijk variëren de maten.[13] Baksteen is zeldzamer: het zijn louter losse vondsten waaronder een kraalsteen. De dikte van de gewone bakstenen wijst naar de late 13e en de 14e eeuw, zodat zij wel eens van de vrijstaande toren kunnen zijn afgekomen.[14] Een in het koor vrijgelegd brok Bremer zandsteen (nr. 4) – een fragment van de bovenkant van een grafsteen of sarcofaagdeksel – heeft gezien de op alle zijden voorkomende metselkalk secundair in de muur dienst gedaan, en wel als anker voor een ijzeren deurscharnier. Twee secundair ingekapte, rechthoekige sleufjes die V-vormig ten opzichte van elkaar staan, geven namelijk de plaats weer waarin de benen van dit scharnier ingemetseld waren, en de roestsporen in die sleufjes het soort materiaal waaruit zij bestonden. De enkele stukjes glas komen uit de vensters en de los gevonden, lichtbruine plavuis van 14,7x14,4x2,5/2,9 cm en de fragmenten van gele plavuizen (d. 2,7 cm) getuigen van een dito vloer.

De langgerekte, trapezoïdale, ijzeren riemtong (nr. 7) die uit verwerkte (graf)grond binnen het kerkgebouw tevoorschijn kwam, zal wel uit een graf afkomstig zijn, en een stuk hardsteen gevonden ten zuiden van het koor behoort gezien de fragmentarische tekst tot een grafsteen uit 166?.

Twee kelken uit zachtgebakken, dikwandig kogelpotaardewerk zijn van de mobiele vondsten het interessantst (nrs. 2, 3). Zij werden op een halve meter van elkaar staande tegen de fundering van de sluitwand van het koor-fase 1 aangetroffen. Vindplaats noch positie vormen een verklaring voor de functie die de kelken hadden. Kelk vondstnummer 2 (fig. 10: links; fig. 11: links) is een *cuppa* op ronde, concave voet. De halfbolvormige *cuppa* met een diameter van ca. 12,8 cm heeft een vlakke rand. De voet bezit een diameter van ca. 6,2 cm. Centraal onder in de *cuppa* bevindt zich een putje met een doorsnee van ca. 1 cm. Het aardewerk is handgevormd, zacht, grof, verschraald met steengruis en voelt ruw aan; de scherf is zwart. Het oppervlak is lichtbruin tot rossig, met plaatselijk plekken zwart en grijs; beschadigingen tonen de zwarte kern, wat vooral in de *cuppa* het geval is. De hoogte bedraagt ca. 8 cm. Kelk vondstnummer 3 (fig. 10: midden en 11: rechts) heeft een *cuppa* in de vorm van een omgekeerde klok op

Fig. 10. Groot Wetsinge, vetpotjes (vondstnr. 2-links en 3-midden) en kandelaar (coll. G.I.A., resp. G.M.; Fotodienst R.U.G.).

ronde, vlakke voet. De buitenkant van de *cuppa* is gewelfd, de hals staat uit en de binnenwand is vlak, evenals de rand. Ook dit potje bezit centraal onder in de *cuppa* een putje. De hoogte bedraagt ca. 10 cm, de diameter van de *cuppa*-mond ca. 14 cm, van de voet ca. 6 cm en van het putje ca. 2 cm. Het soort aardewerk is gelijk aan dat van nummer 2, behalve de kleur van het oppervlak dat grijszwart en plekkerig grijsbruin is.

Dit soort voorwerpen wordt voor 'olielampen' of 'branders' (voor geurende olie?) aangezien. Tot voor kort bleken alle stukken met een bekende vindplaats bij kerkopgravingen te zijn gevonden of anderszins in verband te kunnen worden gebracht met een plek waar eens een kerk of klooster stond. Op grond daarvan werd dit type object een sacrale functie toegedacht. Dit is onjuist, want er is ook een tweetal uit een wereldlijke context bekend (Boersma, 1997). Een kleiner, soortgelijk kelkje maar dan uit een legering van lood en tin, werd gevonden tussen graven in de St.-Servaas in Maastricht. Dit kelkje wordt de functie van grafkelk toegeschreven, al staat niet vast dat het uit een graf afkomstig is (Jenniskens e.a., 1982: pp. 36-37; Panhuysen, 1984: p. 85). Wel een grafkelk is het tinnen hostiekelkje dat samen met een dito pateen uit een priestergraf van ca. 1160 in de Grote Kerk te Vlaardingen tevoorschijn kwam (Sarfatij, 1990: p. 182).

Olielamp of grafkelk, dat is dus de vraag bij het bepalen van de functie van de Wetsinger kelken. Uit Noord-Nederland is ons één grafkelk bekend. Dit stuk werd gevonden tijdens de afbraak van de Galileërkerk te Leeuwarden in een lijkkist waarin zich overigens meer dan één skelet bevond. De kelk is noch uit een metaallegering noch uit aardewerk vervaardigd, maar uit was.[15] Bovendien betreft het een ander type. Grafkelken uit aardewerk zijn niet bekend, uit edelmetaal, tin, metaallegeringen en zelfs uit leer wel, met name in Duitsland waar naar dit verschijnsel onderzoek is verricht (Braun, 1932/1973; Elbern, 1963). Het kelkje uit Maastricht dat 5,4 cm hoog is, zal dan ook wel een grafkelk voorstellen, mede vanwege de flauw ontwikkelde *nodus* op de overgang van voet naar *cuppa*. Wat betreft de functie van de noordelijke aardewerken kelken bestaan er meer voor de hand liggende redenen om eerder te denken aan verlichting dan aan begrafenisrituelen, maar dan niet aan verlichting met olie, maar met kaarsen. Een aantal kelkvormige potjes vertoont op de binnenwand van de *cuppa* namelijk roetaanslag die zich echter nooit tot op de bodem uitstrekt. Een enkele maal komen ook op de buitenwand brandsporen voor. Er bestaat nog een belangrijk element dat voor de functie van verlichting pleit, namelijk het ondiepe putje centraal onder in de *cuppa* (fig. 11). Dit element treedt bij verreweg de meeste potjes op.

Lobbedey gaat ervan uit dat in het putje onder in de *cuppa* de kaarsenpit werd vastgezet (Claussen & Lobbedey, 1984: pp. 45-50).[16] Deze verklaring lijkt ook het meest logisch. We hebben dan ook niet te maken met olielampjes, maar met vetpotjes zoals wij ze heden ten dage nog kennen, maar dan zonder verdieping in de bodem. Een vroeg soort waxinelichtje dus. De vaste brandstof met in het midden de pit zal was of talg zijn geweest. Bij olielampjes zou een tuit mogen worden verwacht of op zijn minst een gootje in de rand waar het kousje uit kon hangen. Het aardewerk dat Lobbedey zonderenige aarzeling de functie van lampje toeschrijft, kwam bij een opgraving in de stiftskerk te Neuenheerse bij Paderborn tevoorschijn. Het lag in secundaire positie in de noordelijke zijgang van de crypte, naast het

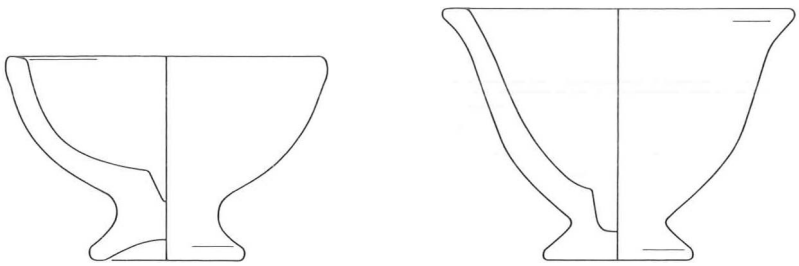

Fig. 11. Groot Wetsinge, vetpotjes vondst-nr. 2 (links) en 3 (rechts). Schaal 1:3 (tek. G.I.A., J.M. Smit).

voormalige podium – ongetwijfeld bestemd voor cultische doeleinden – vóór de *fenestella* (vensteryormige opening) van een grafaltaar. Men kan er gevoeglijk van uit gaan dat hierop kaarsen zijn neergezet. Lobbedey spreekt dan ook van *Tonlampen*. Deze Duitse vetpotjes, kandelaars of (talg)lampjes, hoe men ze ook maar wil noemen, hebben de vorm van kommetjes op een lage, vlakke voet en zijn dus morfologisch anders dan de kelkvormen uit Noord-Nederland. Ook van dit type kommetjes hebben sommige midden onderin een klein, rond putje, andere daarentegen weer niet. Bovendien gaat het hier niet om zachtgebakken, handgevormd, maar om hardgebakken, gedraaid aardewerk. Tevens zijn zij kleiner: twee volledig bewaard gebleven exemplaren waren maar 4,5 cm hoog. Hun datering ligt tussen de tweede helft van de 13e en de tweede helft van de 14e eeuw.

De conclusie luidt dan ook, dat de beide Wetsinger kelkjes vetpotjes zijn die, gevuld met was of talg, als lampjes fungeerden. Een datering in de late 13e en de eerste helft van de 14e eeuw ligt vanwege het grove, dikwandige kogelpotaardewerk-op-voet voor de hand.

Het object dat vóór de sloop uit de kerk is gehaald en in 1893 aan het Groninger Museum werd geschonken, is het prachtig gesneden eikenhouten opzetstuk van de herenbank, een werkstuk van Jan de Rijk[17] (zie ook Pathuis, 1977: nr. 4137; Veldman, 1995-1: p. 18). In datzelfde jaar verwierf het museum eveneens drie grafstenen[18] (zie ook Pathuis, 1977: nrs. 487, 4138 en 4139; Feith, 1909) waaronder de fraaie, hardstenen zerk voor Aepke Onsta en zijn gemalin Gela van Ewsum.[19] Zij waren in 1840 onberoerd gelaten, maar als gevolg van de afbraak wel in de open lucht, dat wil zeggen op het kerkhof komen te liggen. In 1893 dus verhuisden zij naar het museum, waar zij in het interieur werden opgesteld. Drie bodemvondsten die ook in verband staan met de kerk, ontving het museum in 1895 en 1896.

De vondst uit 1895 werd gedaan 'in een graf ter plaatse, waar vroeger de kerk heeft gestaan' (waarschijnlijk zal 'bij het delven van een nieuw graf' zijn bedoeld). De vondst betreft een vierkante, bruinrode bakstenen kandelaar met oorspronkelijk negen pijpvormige kaarshouders, geordend in drie rijtjes van drie.[20] Eén kaarshouder ontbreekt. De kandelaar heeft een 10,4x10,1 cm groot standvlak, loopt licht-conisch toe en is 5,4 cm hoog. De diameter van de kaarshouders bedraagt ca. 1,8 cm, de diepte 4,0-4,5 cm. Het stuk is, behalve aan de onderkant, versierd in diepsteektechniek met driehoekjes die op de zijkanten in verticale rijen staan; deze rijen worden van elkaar gescheiden door een groef (fig. 10: rechts).

Beide andere voorwerpen werden in 1896 "(...) in een hoop puin in de wierde van Wetsinge (...)" gevonden. Hoewel niet zeker, lijkt het toch op zijn minst waarschijnlijk dat zij van het afgebroken kerkgebouw afkomstig zijn. Het zijn volgens het jaarverslag en het inschrijfboek van het museum twee bakstenen koppen, maar de nadere omschrijving op beide plaatsen verschilt.[21] Bij een poging deze stukken in het museum voor de dag te halen om ze te bestuderen, bleken zij niet te vinden te zijn. Hun belang ligt hierin verscholen dat, wanneer zij inderdaad van de kerk zijn afgekomen, zij het laat-gotische koor (bouwfase 2B) representeren en mogelijk ook kunnen dateren.

Waarschijnlijk afkomstig uit de kerk of van het kerkhof te Groot Wetsinge zijn twee rood-zandstenen, trapeziumvormige sarcofaagdeksels die thans voor de voorgevel van de kerk van Klein Wetsinge liggen.[22] De ene is versierd[23], de andere onversierd. Uiteraard zou ook de kerk of het kerkhof van Sauwerd hiervan de leverancier kunnen zijn geweest, maar dat lijkt ons gezien de vermoedelijke ouderdom van de kerk aldaar iets minder waarschijnlijk. Of zouden de resultaten van het archeologisch onderzoek te Sauwerd in het licht van de opgraving te Wetsinge aan herziening toe zijn (Boersma, 1986)?

3. KLEIN MAARSLAG

3.1. Inleiding

De redenen om de plattegrond van de vroegere kerk van Klein Maarslag vrij te leggen komen overeen met die in Wetsinge (fig. 1). Eigenaar en onderhoudsplichtige was niet, zoals in Wetsinge, de burgerlijke gemeente (hier Leens), maar de kerkelijke (hervormde) gemeente Mensingeweer-Maarslag. De sterk verwaarloosde staat waarin het kerkhof verkeerde en het feit dat de kerkvoogdij zich financieel niet in staat achtte hierin verandering te brengen, gaf in 1952 de gemeente Leens (thans De Marne) aanleiding de hulp in te roepen van de Provinciale Groningse Archeologische Commissie

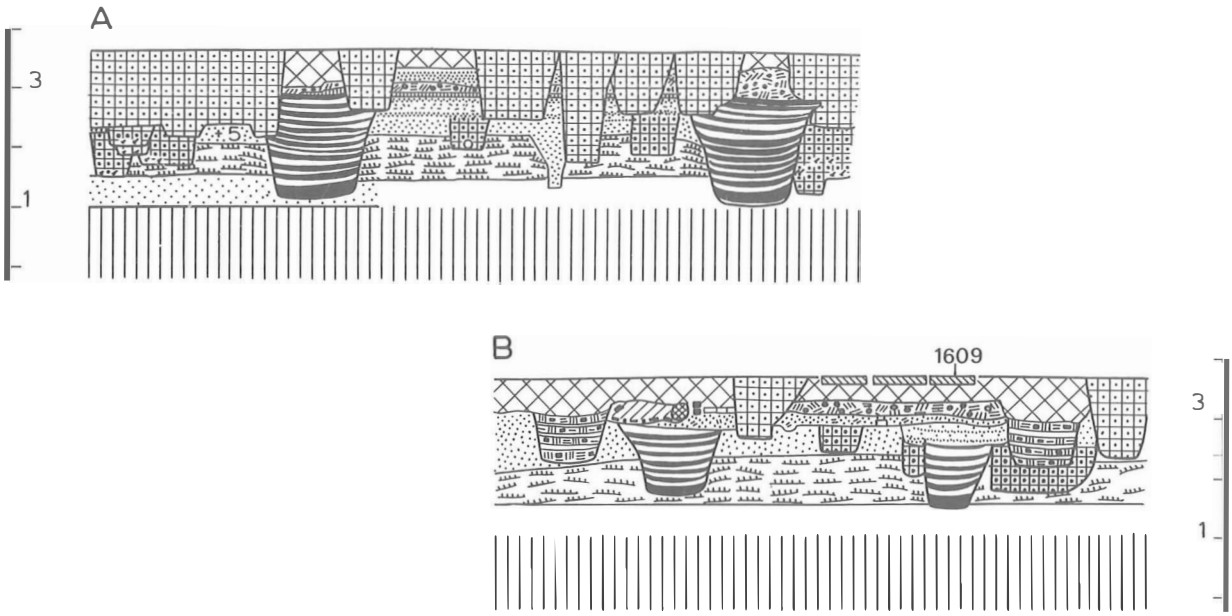

Fig. 12. Klein Maarslag, kerk; opgravingsplattegrond en profielen A-B (tek. G.I.A., H. Praamstra). Voor legenda zie fig. 13.

(P.G.A.C.). Omdat het hier om een wierde ging, nam de Commissie contact op met prof.dr. A.E. van Giffen, directeur van het B.A.I. Besloten werd op kosten van de P.G.A.C. de plattegrond van het kerkgebouw bloot te leggen en, met financiële steun van de gemeente Leens, het resultaat daarvan tijdens de totale opknapbeurt van de begraafplaats, ter plekke in het terrein aan te geven.[24] Van het onderzoek dat in de tweede helft van oktober 1953 werd uitgevoerd, bleven geen dagrapporten bewaard. Uit de veldtekeningen kan worden afgeleid dat de ervaren veldtechnicus R. Woudstra als tekenaar optrad. Deze tekeningen werden lang nadien door H. Praamstra opnieuw in het net gezet (fig. 12 en 13). Zij vervangen Woudstra's nette tekeningen met Van Giffens interpretatie waarbij de teruggevonden grondsporen werden beschouwd als afkomstig van een kerk die in drie fasen haar uiteindelijke vorm had gekregen.[25] Deze plattegrond-oude-stijl werd in 1957 uitgezet. Pas drie jaar later, in februari/maart 1960, heeft de voormalige gemeente Leens, met financiële steun van de P.G.A.C., de begraafplaats heringericht en daarbij die inmiddels dus achterhaalde plattegrondvorm als een pad bestrooid met deels steenslag deels schelpen, in het terrein aangegeven.[26]

3.2. Historie

De in 1811 afgebroken kerk van het kerspel Maarslag stond niet op de grote wierde Groot Maarslag, maar op de 1 km noordwestelijk daarvan gelegen kleine wierde die Klein Maarslag heet. Dit lijkt op het eerste gezicht merkwaardig omdat men de kerk eerder op eerstgenoemde wierde zou verwachten. Op de vraag waarom de kerk daar niet verrees, heeft het archeologisch onderzoek van de kerkstee *en passant* ook antwoord gegeven.

De parochie Maarslag wordt als 'Marsliar' voor het eerst genoemd in een Munsterse kerspellijst uit het midden van de 15e eeuw (Von Ledebur, 1836). De kerkpatroon is niet bekend. In 1635 wordt de dan hervormde gemeente uit Warfhuizen bediend en in 1676 uit Zuurdijk (Van der Aa, 1846: p. 505). Met de bevestiging in 1682 van één predikant voor Mensingeweer en Maarslag samen, komt een combinatie van beide gemeenten tot stand (Werkman, 1938). De kerkvoogdijen groeiden vanaf 1811, toen de kerk op Klein Maarslag – waaraan volgens Vinhuizen en Wumkes veel tufsteen voorkwam – op afbraak werd verkocht, steeds verder naar elkaar toe.[27] De redenen om het gebouw af te breken waren zoals overal elders: bouwvalligheid en gebrek aan fondsen.[28]

Voor zover wij kunnen nagaan heeft de kerk nooit een toren uit steen bezeten. Dit in tegenstelling tot wat de gedrukte provinciale kaarten suggereren. Getekende kaarten waarop de kerk voorkomt, zijn ons niet bekend. Wel is in een concept-brief aan de synode van de Hervormde Kerk in Nederland sprake van een toren, maar daarmee wordt een houten klokkenstoel bedoeld.[29] Deze werd in 1789 door een nieuwe stoel vervangen; het klokgestoelte dat in 1911 werd afgebroken, dateerde van 1880.[30] De luiklok uit 1621 is toen naar de kerktoren in Mensingeweer overgebracht (Pathuis & De Visser, 1943: nr. 239 resp. 250; Pathuis, 1977: nr. 2444).

3.3. Opgraving

3.3.1. *Informatie en interpretatie*

Zeker door de aanwezigheid van grafzerken en waarschijnlijk ook door gebrek aan geld en tijd, is bij de opgraving niet gekozen voor blootlegging van de gehele kerkplattegrond of één der langshelften, maar voor vrijlegging van bepaalde gedeelten door middel van sleuven die vanwege de lokale omstandigheden verschillende vormen kregen. Sleufconfiguratie 1 bestaat uit twee sleuven die scheef op elkaar staan, sleuf 2 vormt een rechthoek en sleuf 3 heeft de vorm van een rafelige, omgekeerde U met ongelijke benen. De bevindingen in sleuf 1 en 2 betreffen de noord-, zuidrespectievelijk de westzijde van het schip, die in sleuf 3 de oostzijde van het schip en alle zijden van de twee successieve koren. Sleuf 4, een rechthoek, kan buiten beschouwing blijven.

Sleuf 1 met profiel A toont de noordelijke en zuidelijke, sleuf 2 met profiel C de westelijke schipmuurfundering (fig. 12 en 13). Deze funderingen bestaan uit sleuven gevuld met laagjes klei en schelpen om en om. De bovenkant bleef nergens ongeschonden bewaard, zodat de oorspronkelijke breedte moet worden geschat: ca. 2,20 m. De onderkant meet ca. 1,20 m. De dwarsdoorsnede geeft derhalve een conisch verloop te zien. De bodem van beide sleuven ligt op ca. 1,00 NAP en raakt plaatselijk de vaste grond. De muurvoet die niet bewaard bleef, zal niet dieper hebben gereikt dan 2,90 NAP. Dit kan worden afgeleid uit een op dit niveau op de noordelijke en zuidelijke fundering gelegen laag veldkeitjes en specie die de uitgebroken langsmuren representeren. De diepte van de fundering bedraagt derhalve maximaal 1,90 m. De voortzetting van de 'sloophorizon' in de ruimte tussen beide langsfunderingen, ligt op een dun bed van baksteengruis dat een vloerniveau aanduidt.

Profiel A toont tevens de verticale opbouw van de wierde. De zool ligt op ca. 1,00 NAP, de top op ca. 3,60 NAP. Van 1,50-2,30 NAP bestaat het wierdelichaam uit zoden, daarboven uit grafgrond. De graven zijn van verschillende ouderdom. De meeste dateren van na de afbraak van de kerk: zij versnijden immers de muurfunderingen en de vloer. Enkele echter gaan aan het gebouw vooraf. Zo toont profiel A twee graven waar de vloer ongeschonden overheen loopt en laat het vlak vóór dit profiel zelfs een zuidoost-noordwest georiënteerde grafkuil zien. Dit betekent dat de kerk op een grafveld verrees dat gezien de niet-christelijke oriëntatie van een der graven van voor- of vroegchristelijke tijd dateert, dat wil zeggen uit de 8e of de 9e eeuw stamt.

Het vlak in het westelijke been van de omgekeerd U-vormige sleuf 3 toont de oostelijke schipmuurfundering

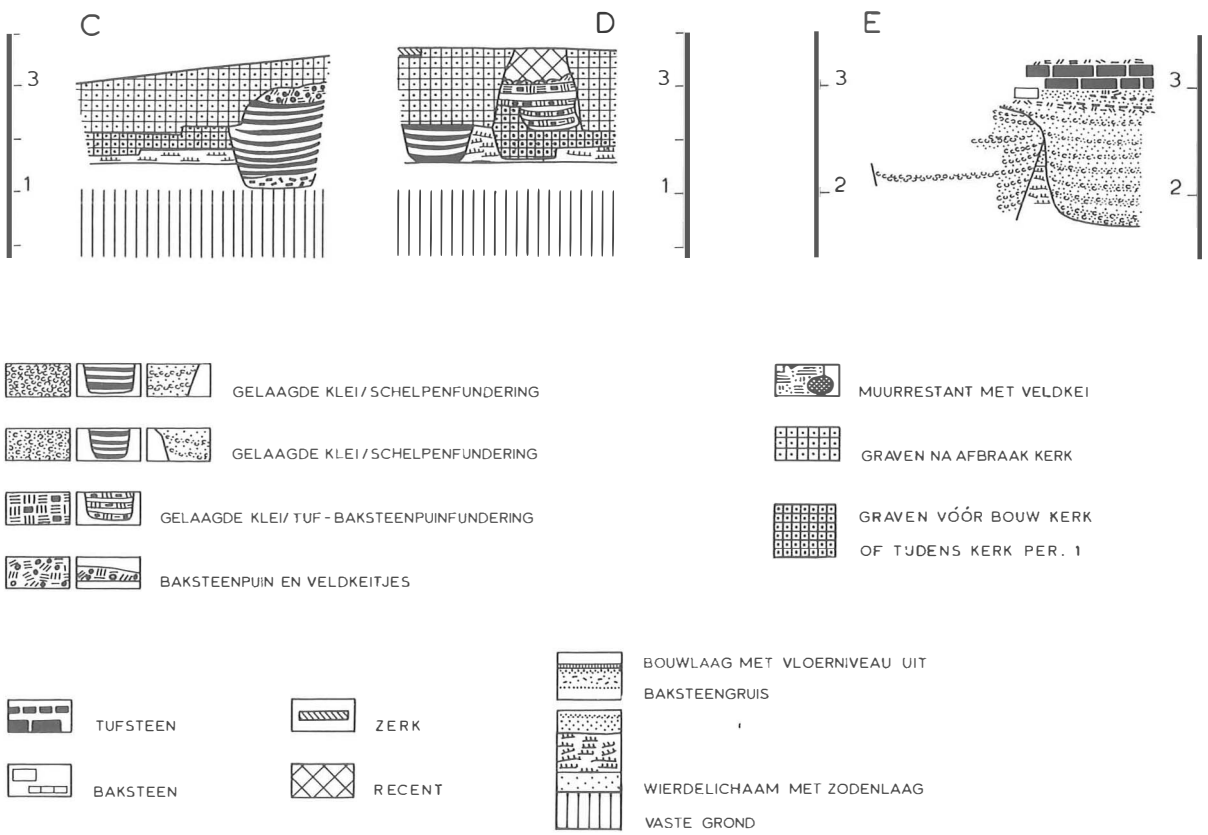

Fig. 13. Klein Maarslag, kerk; profielen C-E (tek G.I.A., H. Praamstra).

en de oostelijke uiteinden van de langsfunderingen van het schip (fig. 12). Het valt op dat de oostelijke fundering geen doorlopend geheel vormt, maar in het midden een onderbreking ter breedte van 1,20 m bezit. Uit de rechte afsnijding van beide funderingshelften en de situering van het hiaat midden voor het koor mag worden opgemaakt, dat de uitsparing opzettelijk werd aangebracht. De diepte van de fundering is niet vastgesteld (fig. 13: prof. E). Voorts is in het vlak de aansluiting te zien van de noordelijke en zuidelijke koormuurfundering-fasen 1 en 2 op de grondvesten van de oostelijke schipmuur. Evenals bij het schip bestaat ook koormuurfundering-fase 1 uit een sleuf gevuld met lagen klei en schelpen om en om, zij het dat de lagen hier vaker van min of meer gelijke dikte zijn. Aan de noordkant laat de versnijding zien, dat de koorfundering het laatst gelegd werd (fig. 13: prof. E). Deze fundering reikt tot maximaal 1,50 NAP (fig. 12: prof. B en fig. 13: prof. E), zodat zij ca. 0,50 m minder diep gaat dan die van het schip. De breedte boven moet op ca. 2,00 m worden geschat, onder op ca. 0,70 m respectievelijk ca. 1,00 m. Van de muurvoet bleven in profiel E vanaf 3,00 NAP twee lagen bewaard. Een laag met enig baksteenpuin op ca. 3,00 m NAP (fig. 12: prof. B en vlak waarin noordelijke muurvoet op 3,17 NAP[31]) weerspiegelt de sloop van het koor. De funderingen waren 1,20-1,50 m diep (tot maximaal 1,50 NAP). In de vlakken in beide andere benen van de omgekeerde U-vorm zijn het vervolg van de noordelijke koormuurfundering-fase 1 te zien, de aansluiting daarvan op de oostelijke fundering en het middendeel van die fundering (fig. 13: prof. D).

Het wierdelichaam onder het koor bezit dezelfde samenstelling als onder het schip. Voorts komt ook hier een graf voor dat ouder is dan de kerk: het wordt namelijk door de zuidelijke muurfundering-fase 1 doorsneden (fig. 12: prof. B). Ook buiten de kerk liggen graven die blijkens hun diepte aan de kerk voorafgaan (fig. 12: prof. A en B; fig. 13: prof. C).

In alle benen van het omgekeerde U-vormige opgravingsvlak loopt aan de buitenkant van en parallel met koorfundering-fase 1 een ander stelsel van funderingssleuven gevuld met lagen klei en tuf/baksteenpuin om en om (fig. 12: vlak en prof. B; fig. 13: prof. D). Dit patroon stelt koorvorm-fase 2 voor. Aan de noord- en zuidzijde liggen de sleuven in het verlengde van de langsgevelfunderingen van het schip. Op de noordoosthoek ligt een kei. Deze jongere koorfunderingen reiken van (nog) ca. 3,00-2,20 NAP en gaan dus minder diep dan die uit fase 1; bovendien zijn zij boven en onder smaller: ca. 1,20 m respectievelijk 1,00 m. Voorts versnijden zij behalve graven die tot het voorafgaande koor behoren ook de graven die hier weer aan voorafgaan. De vloer is te vinden in een ca. 0,20 m dik pakket baksteenpuin met veldkeitjes op een hoogte van rond 3,10 NAP (fig. 12: prof. B). Zoals in vlak en profiel is te zien, bleven van de vloer op 3,17 NAP aan de noord- en zuidzijde[32] grotere en waarschijnlijk zelfs hele tuf- en bakstenen bewaard.

3.3.2. *Conclusie, datering en mobilia*

Evenals in Wetsinge gaat het ook hier vanwege de vorm van de plattegrond, het type fundering en de resterende tufsteen om een romaanse, tufstenen kerk met een iets inspringend, rechtgesloten koor dat afgesnoerd is van het schip. Het schip meet hart op hart 11,00x7,50 m, het koor ca. 5,00x5,00 m (fase 1). Bouwfase 2 betreft een koor uit baksteen dat eveneens met een vlakke zijde sluit (fig. 14). De afmetingen hiervan bedragen ca. 7,50x8,00 m. Al deze maten zijn aan de hand van de funderingen, en wel hart op hart, bepaald. Bij de bouw van het tweede koor is in de fundering en de vloer gebruik gemaakt van afkomende tufsteen.

Aanwijzingen voor een nauwkeurige datering van bouwfase 1 en 2 ontbreken. Een datering voor fase 1 als 11e/12e-eeuws ligt voor de hand, omdat het waarschijnlijk om de allereerste kerk gaat. De sloop van het koor vond plaats vóór 1609: een graf gedekt met een zerk uit dat jaar snijdt namelijk de zuidelijke koorfundering[33] (zie ook Pathuis, 1977: nr. 2446). De datering van het bakstenen koor (fase 2) kan het best met de term laat-gotisch worden aangeduid. Zoals te Wetsinge is de jongste fundering lichter en ondieper dan de oudste en ligt ook de basis niet waterpas.

De mobiele vondsten zijn nauwelijks interessant. Even boven de zodenlaag werden in profiel A enkele kogelpotscherven aangetroffen (vonstnummer 5). Als los gevonden voorwerpen staan op een der veldtekeningen genoteerd: glas, brons en een randscherf. Het glas en het brons konden in het depot van het G.I.A. worden opgespoord, de aardewerkscherven daarentegen niet. Het glas betreft vijftien scherfjes van een gebrandschilderd glas-in-loodraam. Het brokje brons kan niet nader worden gedetermineerd.

De eerste kerk van Maarslag was een gebouw uit tufsteen dat in de 11e of 12e eeuw werd gesticht. Sporen van een eventuele, voorafgaande houten kerk zijn niet aangetroffen, waarbij moet worden opgemerkt dat voor het vaststellen van de aanwezigheid van zo'n gebouw, een opgraving door middel van sleuven ook niet de geëigende werkwijze is. Het voorkomen van een voorchristelijk grafveld maakt begrijpelijk waarom de kerk niet centraal op de wierde Groot Maarslag maar op Klein Maarslag, een satellietwierde in een uithoek van het dorpsgebied, verrees. De bewoners van Maarslag zijn na de invoering van het christendom hun voorvaderlijk grafveld eenvoudigweg trouw gebleven.

3.4. Territoriale en sociale relicten

Er wordt wel aangenomen dat bij de kerkelijke indeling van het wierdenlandschap in kerspelen of parochies teruggegrepen is op bestaande territoria of dorpsgebieden. In de archeologie is Miedema (1983) de eerste die van deze hypothese gebruik heeft gemaakt. Door een bepaald economisch model te hanteren en dit te projecteren op Siemens' kaart der kerspelgrenzen van vóór 1559 (Siemens, 1962), gelukte het haar een

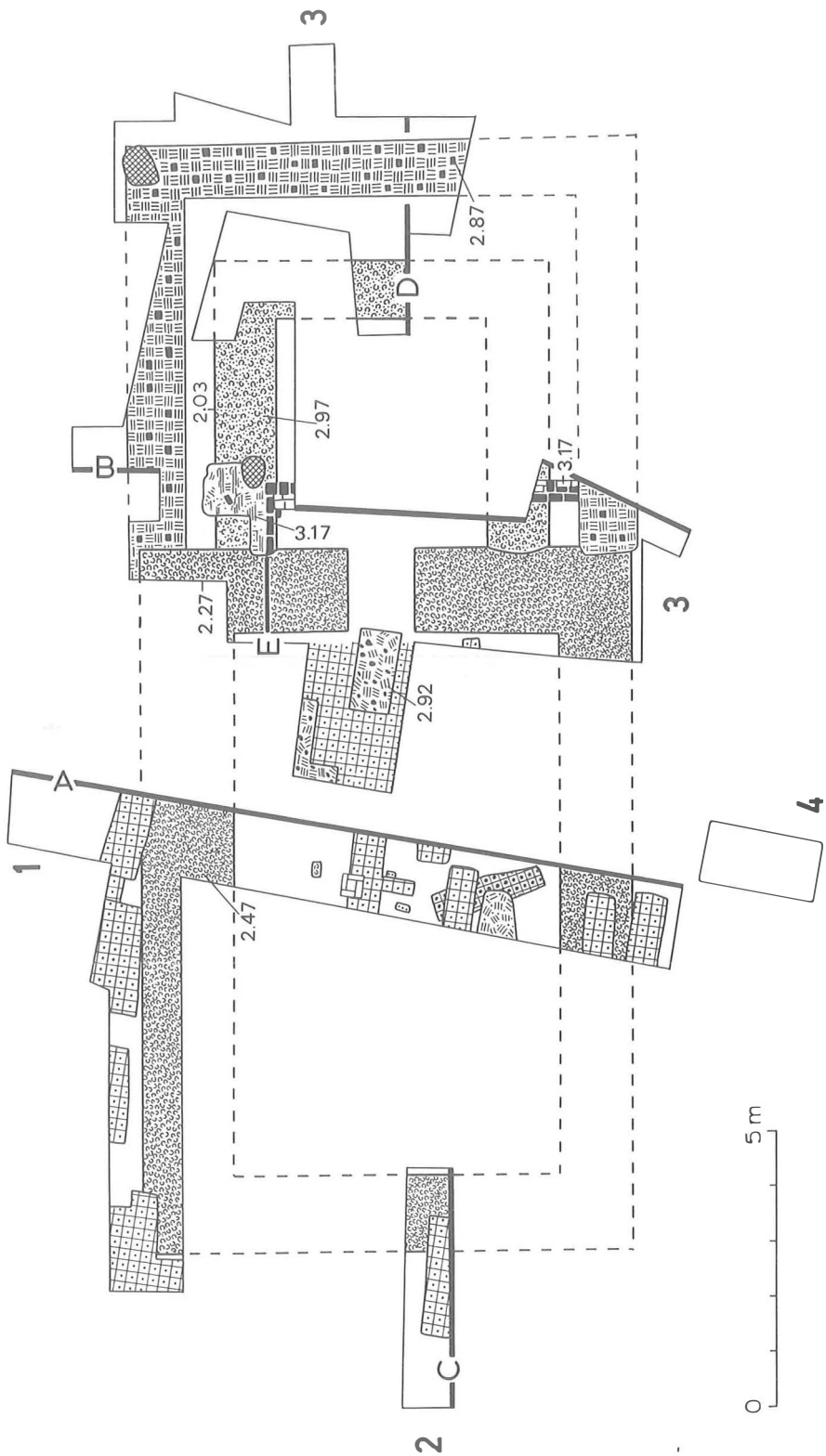

Fig. 14. Klein Maarslag, kerk; plattegronden fase 1-2 (tek. G.I.A., G. Delger).

vertrouwenwekkend beeld te schetsen van enkele zulke vroegmiddeleeuwse territoria. Het kerspel Maarslag vertoont het samenvallen van kerspel en dorpsgebied bijzonder fraai: de dorpswierde Groot Maarslag zal oudtijds de enige nederzetting in het kerspel zijn geweest[34], de kleinere en grotendeels afgegraven wierde Klein Maarslag (Klok, 1974-1975: kaart) kan het best als een jongere satellietnederzetting worden beschouwd.[35] De ligging van Groot Maarslag centraal in zijn territorium met een oppervlak van ca. 3 km² of 300 ha vormt het ideaalbeeld van een dorpsterp en zijn invloedssfeer. De oorsprong van zo'n territorium of dorpsgebied zou teruggaan tot de Romeinse tijd. Dit vóór-christelijke territorium Maarslag werd, waarschijnlijk in de 11e of 12e eeuw, het kerspel Maarslag. Ook na de Hervorming bleef het als kerspel voortleven. Aan de congruentie kwam een eind toen in 1811 de hervormde gemeente met die van Mensingeweer samenging.

Als sociale instelling evenwel wist het kerspel Maarslag zijn bestaan nog precies honderd jaar te rekken. In 1911 ontstaat in de boezem van de kerkvoogdij onzekerheid of zij dan wel de kerspellieden – door haar steeds aangeduid als kerspelleden – gerechtigd zijn te besluiten inzake het al dan niet afbreken van de klokkenstoel op de begraafplaats te Klein Maarslag. De kerkvoogden begrepen namelijk "(...) dat hier voetangels en klemmen lagen, en wijl zij tot nog toe zich om het kerkhof van Maarslag weinig of niet bekommerd hadden, om reden, dat het van ouder op ouder heette, dat het kerkhof toekwam aan de kerspelleden van Groot Maarslag en Klein Maarslag, die er dan ook altoos voor gezorgd hadden (...)". Twee kerspellieden aan wie enkele kerkvoogden op dit punt om inlichtingen vroegen, wisten niets meer te vertellen dan wat die kerkvoogden zelf al wisten. "Wel wisten zij [namelijk de kerspellieden, J.W.B.], dat het kerkhof altijd in orde gehouden was en dat in der tijd de klokkestoel ook opgericht en geheel bekostigd was door de kerspelleden van Maarslag [namelijk in 1880, J.W.B.], maar zij konden de kerkv. geen inlichtingen verschaffen omtrent de rechten van eigendom op dezelf de". Het leek de kerkvoogden het best rechtskundig advies in te winnen bij jhr. mr. C. de Ranitz, notaris te Winsum. Deze stelde dat het kerkhof van Maarslag met alles wat daar toebehoorde sinds 1811 eigendom was van de kerkelijke gemeente Mensingeweer-Maarslag. Voorts gaf hij als zijn mening te kennen dat: "Al hebben nu ook derden die klok in een gestoelte doen plaatsen, daardoor is die klok niet hun eigendom geworden; en bovendien wie zijn die derden? Het zijn niet de kerspellieden van het kerspel Maarslag, want dat kerspel bestaat niet meer; het zijn eenige willekeurige personen, waaronder katholieken; de meesten zijn overleden en niet meer aan te wijzen. Een beroep op art. 2000 Burgerlijk wetboek kan door hen niet worden gedaan". De afloop laat zich raden. De kerkvoogdij volgt dit advies en in een openbare vergadering op 4 september deelt zij dan ook mee, dat zij heeft besloten de klokkenstoel om veiligheidsredenen te doen amoveren, tenzij belangstellenden – let wel, door de kerkvoogdij niet als belanghebbenden aangeduid! – gelden willen storten of bijeen willen brengen waarmee het gevaarte wordt hersteld. Verder zet de kerkvoogdij uiteen, "(...) dat zij in de advertentie hebben melding gemaakt van kerspelleden van Maarslag – hoewel zulk een afzonderlijk kerspel niet meer bestaat – omdat zij meende in den omtrek van het klokgestoelte de meeste belangstellenden te zullen aantreffen". Van een stemming over dit onderwerp kon geen sprake zijn.[36]

Tegen zoveel juridisch geweld en kosten benodigd voor herstel van het klokgestoelte waren de opgekomen kerspellieden niet opgewassen. Zij legden zich bij de gang van zaken neer. Het komt ons voor dat zij werden overdonderd. Immers, het juridisch advies stelt – ons inziens ten onrechte – de kerspellieden gelijk aan de lidmaten van de hervormde gemeente, terwijl in Maarslag bijvoorbeeld tevens katholieken woonden, zoals de opsteller van het advies ook zelf opmerkt. Hoe dan ook, de oorsprong van het begrip kerspel en de daarmee samenhangende rechten en plichten werden in 1911 niet meer begrepen, noch door de jurist, noch door de kerspellieden. Geheel verwonderlijk is dat niet, want de ongeschreven regels zullen nog uit het voorhistorisch verleden stammen: de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de begraafplaats weerspiegelt namelijk de zorg die de 'buren' van Maarslag van oudsher voor elkaar hadden, bij leven en bij dood. In hun rechten en plichten anno 1911 klinkt de situatie van meer dan duizend jaar eerder door, toen het grafveld werd aangelegd. Het conflict in 1911 vindt zijn oorsprong in de gebeurtenissen van 1811 toen de vanzelfsprekende eenheid van kerspel en kerkelijke gemeente werd gespleten. Om die reden is het dan ook begrijpelijk dat de kerkvoogdij voordien, in 1789, de kosten van een nieuwe klokkenstoel voor haar rekening had genomen.

Als 'typisch Gronings' zal door velen zeker worden beschouwd wat op een vergadering enkele dagen later gebeurde. Dan vraagt de heer E. Hekma uit Schouwerzijl, één der kerspellieden, betaling van twee oude rekeningen "(...) die bij de afrekening van kosten voor het oprichten van den klokkestoel in 1880 onvoldaan waren gebleven, en die hij moeilijk kon gekwiteerd krijgen aangezien er in 30 jaren een heel nieuw geslacht was opgestaan, waarvan hij moeilijk betaling kon vorderen".[37] Dit hadden de kerkvoogden enkele dagen eerder vast niet vermoed, maar zij hielden zich kranig en voldeden. Zij bleken juridisch toch eigenaar te zijn van de begraafplaats met alles wat daarbij behoorde! *Noblesse oblige.*

4. CONCLUSIE

Aan de tufstenen kerken in Wetsinge en Klein Maarslag lijken geen kerkgebouwen uit hout te zijn voorafgegaan. Derhalve waren de eerste daar gestichte kerken

tufstenen kerken van het type 'zaalkerk met inspringend, rechtgesloten koor dat afgesnoerd is van het schip'. Ook uit de resultaten van andere kerkopgravingen in Groningen blijkt dit type het oudst te zijn. Het is opvallend dat dit kerktype in Noord-Nederland uitsluitend ten oosten van de Lauwers voorkomt. De kerspelen Wetsinge en Maarslag zullen afsplitsingen zijn van 'oerparochies' en zich hebben gevormd in een tijd dat voor godshuizen in het Groninger kleigebied tufsteen het gangbare bouwmateriaal was. Te denken valt dan aan de 11e en 12e eeuw, in bijzondere gevallen zelfs aan de tweede helft van de 10e eeuw. In het kerspel Maarslag werd voor de standplaats van de kerk het grafveld gekozen waar de buurschap reeds in voor- of vroegchristelijke tijd haar doden begroef. Vanuit deze optiek worden ook de rechten van de kerspellieden van Maarslag begrijpelijk wanneer daarover in 1911 onenigheid ontstaat tussen de kerkvoogdij van Mensingeweer-Maarslag enerzijds en de kerspellieden van Maarslag anderzijds. Er zijn geen aanwijzingen gevonden die de keuze van de wierdekruin van Wetsinge als standplaats voor de kerk verklaren.

5. NOTEN

Gebruikte afkortingen: F.M. = Fries Museum, Leeuwarden; G.A.G. = Gemeentearchief Groningen; G.M. = Groninger Museum voor Stad en Lande, Groningen; R.A.G. = Rijksarchief in de provincie Groningen.

1. Het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van het landschapsrenovatieplan Sauwerd dat grotendeels werd bekostigd uit gelden verstrekt vanwege het Integraal Structuur Plan voor het Noorden des Lands (I.S.P.). De opgraving vond plaats van 26.10.-5.11.1987 en stond onder leiding van drs. J.W. Boersma, G. Delger en K. Klaassens. J.B. de Voogd, student archeologie, fungeerde als assistent. Voorts werkten mee twee werknemers van het Werkvoorzieningsschap Wehe-Den Hoorn en het loonbedrijf T. Danhof (kraanmachinist T. Danhof). De toenmalige gemeente Adorp nam enkele resterende uitgaven voor haar rekening.
2. R.A.G., Verzameling kaarten: stamnr. 1578.
3. Ibidem, stamnr. 2301.
4. Ibidem, stamnr. 1243.
5. Ibidem, stamnr. 818.
6. G.A.G., bergnr. Tp2*/2. Een ongedateerde pentekening, vervaardigd "naar een teekening berustende in het Archief van de Gemeente Adorp", bevindt zich in de 'collectie Peters' in het G.A.G., bergnr. Tp2*/2. De architect C.H. Peters was in de periode 1884-1916 rijksbouwmeester te Groningen. Deze tekening zal wel van Peters' hand zijn. Het voorbeeld dat zich thans, na de gemeentelijke herindeling, in het gemeentehuis van Winsum bevindt, is niet de prent uit 1845, maar een kopie daarvan in potlood (met dank aan de heer J.H. Koop, hoofd afdeling Middelen gemeente Winsum). Zie voorts Van der Ploeg (1985). Diens opvatting over de successieve ontwikkeling van het gebouw is onjuist. De Groot (1974: p. 97) spreekt van een "kort tevoren gemaakte krijttekening", maar deelt de bron van zijn kennis niet mee. Het 'kort tevoren' ligt weliswaar voor de hand, maar blijkt niet uit de advertentie van de uitgever in de Groninger Courant van 5 mei 1840 (cf. Vinhuizen & Wumkes, 1935: pp. 250-251). De specificatie 'krijttekening' gaat terug op de omschrijving 'litho naar krijttekening' in de catalogus van het Museum van Oudheden (thans G.M.). De prent stamt namelijk uit deze museale collectie die zich in het G.A.G. bevindt. Met dank aan mevrouw drs. M.E. de Jonge, hoofd Topografisch-Historische Atlas G.A.G..
7. G.M., invnr. 1964/271.
8. R.A.G., Statenarchief, invnr. 127, 542-543 (aangehaald bij De Groot, 1974: p. 97).
9. R.A.G., Schoolmeesterrapporten E 16:99.
10. De Groninger Courant van 5 mei 1840 vermeldt niet wie de aan de litho ten grondslag liggende krijttekening vervaardigde.
11. Huwelijksakten gemeente Adorp d.d. 03.01.1842: Hindrik Klaassen de Maat en Grietje Klaassen van Dijk. Als beroep van de bruidegom staat opgegeven: 'verwer'.
12. Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol & Pathuis (1973: p. 472) deelt mee dat Gela van Ewsum in 1580 overleed. Dit moet een fout zijn gezien de vermelding bij Formsma & Van Roijen (1964: p. 260): "Saterdach 13 Februarii 1574": "(...) Nota, dat de frouwe van Wetsinge hiir gestorven ende darwerts gefuert worden". In een noot tekent de redactie hierbij aan dat het gaat om Gela van Ewsum, de vrouw van de in 1564 gestorven Aepke Onsta.
13. Tufsteenformaten koor-fase 1:

25x16x7 cm	36x17x9,5 cm
30x14x8 cm	37x16x9 cm
30x15x9 cm (2x)	37x12x9,5 cm
33x16x8 cm	38x12x9 cm
33x12x9 cm	38x15x9 cm (2x)
33x14x9 cm	40x15x8 cm
33x15x9 cm	40x15x9 cm (2x)
35x12x9 cm	40x17x9 cm

Formaten van los gevonden tufstenen:
36x12,5/13x8/9 cm
38/40x15,5/16x7/9 cm
47x18/19,5x10/11 cm
Van een stuk tufsteen van 36/38x20x7/8,5/9 cm met onbekende functie bezit een der brede zijden in het midden een 26 cm brede, licht-concave band waarop bewerkingssporen, met ter weerszijden een 5,5 en 6 cm brede sponning die respectievelijk 2 en 1 cm diep is.
14. Baksteenformaten: 31x14/14,5x8/8,5 cm; 31x14,5/15x9/9,5 cm. Dikte kraalsteen: 8,5 cm.
15. F.M., inv.nr. 1941-36.
16. Met dank aan Dr. Bernd Thier, Westfälisches Museum für Archäologie, Münster, Amt für Bodendenkmalpflege, Referat Mittelalter, die mij op deze literatuur opmerkzaam maakte.
17. G.M., inv.nr. 457.
18. G.M., inv.nrs. 2088, 456, 2089.
19. G.M., inv.nr. 2088.
20. G.M., inv.nr. 546.
21. Het *Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen over het jaar 1896*: p. 11 nr. 10 vermeldt: "Twee baksteenen koppen, 1. een engelenhoofd, 2. een krijgsman met helm;...". Het inschrijfboek noemt deze aanwinsten onder inv.nr. 406: "Fragment van een baksteenen menschenhoofd", en onder inv.nr. 411: "Baksteenen, geglazuurde mannenkop, met een kam en twee hoornen op zyn hoofdbedekking, in de mond de beide wysvingers der handen (geschonden)".
22. Vriendelijke mededeling drs. H.G. de Olde, Zuidlaren.
23. De versiering bestaat uit een brede rand waarbinnen een veld dat door zes horizontale lijsten en, in het midden, een verticale lijst in vlakken is onderverdeeld. De beide langshelften bezitten elk zes verdiept gelegen rechthoeken van dezelfde grootte; midden tussen deze rechthoeken bevindt zich een vierkant. In de bovenste rechthoek van elke langshelft staat tegen de zijrand een halfcirkelvormige lijst die van hoek tot hoek loopt.
24. Notulen P.G.A.C., 1952-1959. Met dank aan dr. G. Overdiep, Peize, die zo vriendelijk was op mijn verzoek de notulen op dit punt te willen excerperen.
25. Het is merkwaardig dat Van den Berg (1970: pp. 17, 19 en 21) Van Giffens 'drie perioden interpretatie' kritiekloos overneemt, maar anderzijds de kerk toch rekent tot het type tufstenen kerken met een iets inspringend, rechtgesloten koor dat afgesnoerd is van het schip.
26. Notulen P.G.A.C., 1960.
27. R.A.G.. Archief van de hervormde gemeente Mensingeweer en

Maarslag 1782-1965 (1980). Staatboek van ontvangsten en uitgaven voor de kerk te Maarslagh (1782-1817 etc.). De jaarrekening over 1811 kent onder meer een post extra ontvangsten. Hieronder wordt vermeld: "Ten gevolge Authorisatie van den Heer Prefect in het Departement van de WesterEems, en met onderling goedvinden van de Ingezeetenen der hervormde Gemeenten van Maarslag en Mensingeweer dewelke zich wat de Kassen van gemelde Kerken betreft, onderling vereenigd hebben, isde kerk te Maarslag publiek aan de meestbiedenden op Strijkgelds Conditien verkogt op afbraak, aan pieter cornelis de Jonge, voor ene Somme van Een duizend en drie honderd guldens, en van denzelve ontvangen".
Waarschijnlijk in navolging van Van der Aa (1846: p. 505), die als jaar van afbraak abusievelijk 1807 noemt, vindt men sindsdien bij diverse auteurs dit jaartal terug, hoewel Vinhuizen & Wumkes (1935: pp. 79 en 83) en Ter Laan (1954) ook het jaar 1811 opgeven.
Inzake het integreren van de inkomsten uit de kerkegoederen van Maarslag in die van de kerk van Mensingeweer, zie voorts de jaarrekeningen over 1814 en 1817 in genoemd staatboek van Maarslag en die over 1817 en 1820 in het staatboek van de kerk te Mensingeweer.

28. Ibidem, doos 7: Stukken betreffende het herstel van de klokkenstoel op de begraafplaats te Klein Maarslag, 1911. Hierin bevindt zich een concept-brief gericht aan "de Hoog Eerwaarde Synode der Hervormde Kerk in Nederland" met het verzoek gesubsidieerd te worden uit het fonds voor noodlijdende kerken ten behoeve van het zeer vervallen kerkgebouw te Mensingeweer (niet gedateerd, doch van 1839 of 1840 gezien het noemen van een bijgaand afschrift van de begroting over 1840). Op p. 2 hiervan wordt inzake de kerk van Maarslag gezegd: "(...) dat dat gebouw, nu ruim dertig jaren geleden, wegens bouwvalligheid en gebrek aan fondsen afgebroken werd (...)".
29. Ibidem, p. 5 : "Zoo werden ook de torens van Mens en Maars welke volstrekt hersteld moesten worden, geheel uit vrijwillige bijdragen der karspellieden in orde gebragt, hoewel daartoe eene som van f. 600,- benodigd was".
30. Ibidem, Staatboek van ontvangsten en uitgaven voor de kerk te Maarslagh (1782-1847 etc.). Blijkens de jaarrekening over 1789 is op 30 september van dat jaar betaald aan Roelof Japinga, timmerman te Winsum, een bedrag van f. 255,- voor een nieuwe klokkenstoel volgens bestek, materialen en arbeidsloon. In 1911 werd besloten de toenmalige klokkenstoel die uit 1880 stamde, wegens bouwvalligheid te slopen (Notulen van het college van kerkvoogden en notabelen d.d. 1 september 1911). Uit deze notulen blijkt tevens dat op de vergadering van 11 september van dat jaar aan E. Hekma uit Schouwerzijl twee oude rekeningen worden voldaan, "(...) die bij de afrekening van kosten voor het oprichten van den klokkenstoel in 1880 onvoldaan waren gebleven (...)". Uit de jaarrekening over 1782 blijkt dat de toren uit 1789 ten minste van 1782 dateert, want in dat jaar wordt "voor tooren etc. teren" aan Pieter Jans 1 gulden en 16 stuivers betaald. Het bestaan van een klokkenstoel op Klein Maarslag zal wel teruggaan op 1621, omdat blijkens het opschrift de klok in dat jaar gegoten werd.
31. De veldtekening die de hoogten in Hunsingo Peil (HP) geeft, vermeldt hier 3,20, wat ongetwijfeld op een meetfout van 1 m berust. HP = -0,93 NAP.
32. Zie noot 31.
33. Grafsteen voor Kornelius Wiersema, gestorven 23 juni 1609.
34. De oudst bekende bodemvondst uit Groot Maarslag betreft een sestertius van Maximinus I, 235-236, geslagen te Rome (RIC 58). G.M. afd. Archeologie, inv.nr. 1990/VI 5. Van der Vin (1996: nr. 1060).
35. De oudst bekende bodemvondst uit de wierde Klein Maarslag betreft de bovenhelft van een bronzen beugelfibula met driehoekige kopplaat waaraan drie sierkoppen uit de Volksverhuizingstijd in de collectie H. van Eekeren, Groningen. In deze collectie bevinden zich eveneens verschillende typen Karolingische fibulae en Karolingisch beslag vandaar afkomstig. Het Groninger Museum bezit uit Klein Maarslag een pseudo-muntfibula naar Karolingisch prototype (afdeling Archeologie, inv.nr. 1990/VI 17).
36. R.A.G., Archief Mensingeweer en Maarslag, Notulen van het college van kerkvoogden en notabelen d.d. 1 september 1911. Voorts doos 7: Stukken etc.
37. Ibidem, Notulen d.d. 11 september 1911.

6. LITERATUUR

AA, A.J. VAN DER, 1846. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 7. Noorduyn, Gorinchem.

ALFÖLDI, M.R.- & J.P.A. VAN DER VIN, 1996. *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden*, 2. Mann, Berlin.

BERG, H.M. VAN DEN, 1970. Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland. *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 69, pp. 4-26.

BOERSMA, J.W., 1986. Het archeologisch onderzoek van de standplaats van de Ned. Herv. kerk te Sauwerd. *Groningse Volksalmanak*, pp. 145-156.

BOERSMA, J.W., 1997. Vetpotjes ter illuminatie uit Noord-Nederland. *Westerheem* 46, pp. 14-18.

BRAUN, J., 1932/1973. *Das christliche Altargerät*. München; fotomech. herdr. Hildesheim, etc.

CLAUSSEN, H. & U. LOBBEDEY, 1984. Untersuchungen in der Krypta der Stiftskirche Neuenheerse. *Westfalen* 62, pp. 26-53.

ELBERN, V.H., 1963. Der eucharistische Kelch im frühen Mittelalter 1. *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 17, pp. 1-76.

FEITH, J.A., 1909. Grafstenen uit de voormalige kerk te Wetsinge. *Groningse Volksalmanak*, pp. 84-98.

FORMSMA, W.J. & R. VAN ROIJEN (eds), 1964. *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 111). Nijhoff, 's-Gravenhage.

FORMSMA, W.J., R.A. LUITJENS-DIJKVELD STOL & A. PATHUIS, 1973. *De Ommelanderborgen en steenhuizen*. Van Gorcum, Assen.

GROOT, A. DE, 1974. De archieven van de hervormde gemeente van Wetsinge-en-Sauwerd, 1683-1969. In: Y. Botke & A. de Groot, *De archieven van de hervormde gemeenten te Garmerwolde, Thesinge, Wetsinge-Sauwerd en de Stichting "Jesaja 46 vers 4" te Winsum* (= R.A.G. Gebundelde inventarissen, 2), pp. 87-154.

JENNISKENS A.H. e.a. (red.), 1982. *Campus liber* (= Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 8). L.G.O.G., Maastricht.

KLOK, R.H.J., 1974-1975. Terpen zullen onsee n zorg zijn. *Groningse Volksalmanak*, pp. 129-166.

LAAN, K. TER, 1954. *Groninger encyclopedie* 1. Spiering, Groningen.

LEDEBUR, L. VON, 1836. *Die fünf münsterschen Gaue und die sieben Seelande Friesland's*. Gropius, Berlin.

MIEDEMA, M., 1983. Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen, 1. Proefschrift Amsterdam, VU.

OLDE, H.G. DE & A. PATHUIS, 1996. De kerk en de klok. In: P.Th.F.M. Boekholt & J. van der Kooi (red.), *Spiegel van Groningen* (= Groninger Historische Reeks, 13). Van Gorcum, Groningen, pp. 212-237.

PANHUYSEN, T.A.S.M., 1984. *Maastricht staat op zijn verleden* (= Vierkant Maastricht, 3; Stichting Historische Reeks). Leiter-Nijpels, Maastricht.

PATHUIS, A., 1958. De datering van de kaart der gebroeders Coenders. *Groningse Volksalmanak*, pp. 20-26.

PATHUIS, A., 1977. *Groninger gedenkwaardigheden*. Van Gorcum, Assen etc.

PATHUIS, A. & M.A. DE VISSER, 1943. Beredeneerde lijst van torenklokken in de provincie Groningen. *Verslag omtrent den toestand van het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen over 1943*, pp. 1-99.

PLOEG, K. VAN DER, 1985. Plaatjes uit de provincie. Aantekenin-

gen bij enkele topografische afbeeldingen uit de Ommelanden. *Vereniging van Vrienden van het Groninger Museum* 19 (december).

SARFATIJ, H. (red.), 1990. *Verborgen steden: stadsarcheologie in Nederland*. Meulenhoff, Amsterdam.

SIEMENS, B.W., 1962. *Historische atlas van de provincie Groningen* (atlas en toelichting). Topografische Dienst/Wolters, Groningen.

TONCKENS, N., 1961. De kaart van de gebroeders Coenders en de plannen tot oprichting van een Ommelander ridderschap in de 17e eeuw. *Groningse Volksalmanak*, pp. 20-48.

VELDMAN, F.J., 1995. Van "Kock vaer" tot beeldsnijder: leven en werk van Jan de Rijk, beeldhouwer, 1 en 2. *Groninger Kerken* 12(1/2), pp. 5-18, resp. 55-68.

Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen over het jaar 1896.

VINHUIZEN, J. & G.A. WUMKES, 1935. *Stads- en dorpskroniek van Groningen (1800-1900)*. Osinga, Bolsward.

WERKMAN, E.J., 1938. De combinatie van Mensingeweer en Maarslag. *Groningse Volksalmanak*, pp. 86-96.